

Interkulturalne
ekskurzije
– *put ka društvu
ravnopravnih*

Helsinški odbor za
ljudska prava u Srbiji

Helsinški odbor za
ljudska prava u Srbiji

INTERKULTURALNE EKSKURZIJE

put ka društvu
ravnopravnih

dr Milena Toković
dr Nataša Simić
msr Hana Sejfović

Beograd, 2023.

INTERKULTURALNE EKSKURZIJE

– put ka društvu ravnopravnih

Izdavač:

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Za izdavača:

Sonja Biserko

Autorke istraživanja:

dr Milena Toković, sociološkinja

dr Nataša Simić, psihološkinja

msr Hana Sejfović, psihološkinja

Zahvaljujemo se psihološkinji i trenerici Tamari Tomašević na pomoći pri koncipiranju preporuka objavljenih na početku ove publikacije.

Priredila:

Izabela Kisić

Redigovala:

Seška Stanojlović

Oblikovanje i slog:

Ivan Hrašovec

Beograd, mart 2023.

Sadržaj

Interkulturalne ekskurzije – put ka društvu ravnopravnih.....	4
Interkulturalnost iz ugla mladih.....	6
Istraživanje: Interetnički odnosi među srednjoškolcima.....	11
Izveštaj sa fokus grupne diskusije – Novi Pazar.....	12
I Identitet i simbolički interakcionizam.....	13
II Interetnički odnosi i prakse.....	20
III Preporuke za unapređenje prakse.....	25
IV Zaključak.....	27
Izveštaj sa fokus grupne diskusije – Bujanovac.....	28
I Identitet i simbolički interakcionizam.....	29
II Interetnički odnosi i prakse (izazovi i strategije u različitim kontekstima).....	35
III Preporuke za unapređenje prakse.....	42
IV Zaključak.....	44
Izveštaj sa fokus grupne diskusije – Novi Sad.....	46
I Identitet i simbolički interakcionizam.....	47
II Interetnički odnosi i prakse (izazovi i strategije u različitim kontekstima).....	49
III Preporuke za unapređenje prakse.....	53
IV Zaključak.....	54
Zaključak.....	55

Interkulturalne ekskurzije – put ka društvu ravnopravnih

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji više od 20 godina kreira i sprovodi obrazovne programe za srednjoškolce. Na njima se do sada okupilo više od 7000 polaznika. Tokom rada na projektu “Mladi zagovaraju građanski identitet” (2022)* razvili smo programe studijskih poseta za učenike srednjih škola koji doprinose smanjenju etničke distance i živoj i lakoj komunikaciji među omladinkama i omladincima. Smatramo da je to put ka stvaranju građanskog društva zasnovanog na vrednostima ravnopravnosti, solidarnosti i ljudskih prava.

Novi Sad, Subotica i Novi Pazar bili su gradovi-domaćini ovih poseta. Posle svake ekskurzije učenici su organizovali razgovore u svojim školama, kako bi iskustva preneli vršnjacima. U studijskim posetama i debatama učestvovalo je više od 150 učenika iz multietničkih sredina u Srbiji (Vojvodina, Sandžak, jug Srbije).

U programe su uključivani obilasci antifašističkih spomen obeležja, kao simbola zajedništva i kulturni objekti koji svedoče o multikulturalnom karakteru Srbije. Najvažnije iskustvo tokom ovih poseta bilo je to što su mladi dobili priliku da se upoznaju sa svakodnevnim životom vršnjaka u neposrednom kontaktu sa njima i u sredinama gde nikad ranije nisu bili.

Pokazalo se da ta iskustva mladima pomažu da prepoznaju represivne društvene prakse nametanja kolektivnog identiteta koji isključuju druge. Još važnije, učesnici su pokazali da mogu tome da se suprotstave: ne žele da sude o drugima na osnovu nacionalne i verske pripadnosti; ne postoji mržnja

---

* Projekat je podržala Ambasada Sjedinjenih Američkih Država u Srbiji. Stavovi izneti u ovoj publikaciji nisu nužno i stavovi Ambasade SAD.

prema pripadnicima drugih etničkih grupa. Nakon poseta govorili su da je mnogo više toga što im je zajedničko i što ih spaja.

Kod mladih postoji strah od *drugog*, kao i predubeđenja, ali otkrivaju da je to stečeno u porodici. Interetnička prijateljstva postoje, ali ne i interetničke ljubavne veze, zbog toga što roditelji i sredina to ne odobravaju.

Kod učenika postoje izvesni stereotipi i strahovi kad je reč o odlascima u druge delove Srbije. Jedan od učesnika iz Bujanovca je istakao da su u tom gradu, kafići oko škola namenski zatvoreni, da ne bi dolazilo do okupljanja mladih različite nacionalnosti. Mladi prepoznaju nevladine organizacije kao jedino mesto okupljanja mladih različitog etničkog porekla. Učenici se slažu da nastavnici promovišu interkulturalnost, ali da postoje pojedinačni primeri diskriminacije. Takođe su govorili o latentnoj diskriminaciji u udžbenicima i nastavnim programima. Konstatovano je da su Romi najviše diskriminirani.

Pokazalo se da odvojene škole za decu različite nacionalnosti produbljuju etničke stereotipe i stvaraju barijere među đacima. Neophodno je da postoji bar minimum zajedničkih aktivnosti.

U nastavku publikacije mogu se pročitati izveštaji o mišljenjima i stavovima mladih koji su učestvovali na ekskurzijama, debatama i fokus grupnim diskusijama, organizovanih u okviru projekta, kao i preporuke nastale na osnovu iskustva učenika stečenih tokom projektnih aktivnosti. Zaključci ukazuju na neophodnost reforme postojećeg sistema obrazovanja.

Interkulturalnost iz ugla mladih

Februar 2023.

Grupe mladih različitih nacionalnosti i veroispovesti iz Novog Pazara, Bujanovca, Preševa i Novog Sada učestvovali su u neformalnim oblicima edukacije, u okviru projekta “Mladi zagovaraju građanski identitet”. Projektne aktivnosti su bile usmerene na istraživanje simbola, praksi, ideja koje odslikavaju dosadašnji način poimanja interkulturalnosti u Srbiji i razumevanje antifašizma kao jednog od preduslova postojanja interkulturalnosti u društvu. To podrazumeva i imenovanje postojećih društvenih prepreka koje onemogućavaju puno ostvarenje ljudskih prava manjinskih grupa i njihovo prevazilaženje.

Projektne aktivnosti su obuhvatile: **studijske posete** (obilazak spomen mesta, verskih i kulturnih objekata i istraživanje različitih elemenata kulturne baštine uz otkrivanje istorijskih, umetničkih, političkih narativa koji ih prate); **radionice** (usmerene na otkrivanje višedimenzionalnosti građanskog identiteta, razumevanje interkulturalnosti iz ugla ostvarenosti ljudskih prava manjinskih grupa, vrednosti antifašizma u društvu koje se nalazi u procesu suočavanja sa prošlošću koja je obeležena kršenjem ljudskih prava manjina i zločinima protiv čovečnosti); **fokus grupe** (prikupljanje mišljenja mladih o okolnostima za negovanje interkulturalnosti u njihovim zajednicama i ideja za transformaciju postojećih etnocentričnih pristupa u školama).

Interkulturalnost koju su mladi otkrivali na ovaj način, podstakla ih je da istražuju obrazovne prakse i društvene okolnosti, zbog kojih se ne uvažavaju razlike. Neformalni vidovi obrazovanja imaju ograničen domet i zato je važno da se poboljša formalno obrazovanje, koje ima moć da obezbedi trajniji i dinamičniji kontakt učenika iz različitih grupa, a nastavnici da kreiraju

preduslove za suzbijanje stereotipa i predrasuda, što je uslov za smanjenje etničke distance.

Polazeći od iskustva stečenog u okviru projektnih aktivnosti mladi su došli do zaključaka i preporuka koje ukazuju na neophodnost reforme postojećeg sistema obrazovanja:

- Trebalo bi promeniti pristup pojmu identiteta, kako bi se mladi upoznali s njegovom višedimenzionalnošću. Predavači u dijalogu sa mladima trebalo bi da ukazuju na složenost identiteta.
- Neophodno je u nastavi dekonstruisati stereotipe, predrasude, socijalnu distancu, diskriminaciju, govor mržnje i sagledavati ih iz ugla iskustva učenika i njihovih porodica kako bi se smanjila diskriminacija i nasilje kojem su izložena deca iz manjinskih grupa.
- Potrebno je razgovarati o emocijama koje određeni simboli (poput zastava, himni...) pokreću kod mladih, prvenstveno kod učenika koji pripadaju manjinskim grupama. Izostanak dijaloga uzrok je nerazumevanja određenih reakcija pripadnika manjinskih grupa.
- Učenje o različitosti se uglavnom svodi na obeležavanje pojedinih praznika manjina, sticanje znanja o verskim običajima, ritualima koji ih prate, muzici, hrani, jeziku, načinu oblačenja, arhitekturi. Trebalo bi da otkrivaju i vrednosti, simbole i narative koji su u osnovi te različitosti. Neophodno je posebnu pažnju posvetiti kulturi sećanja koja bi bila zasnovana na objektivnim narativima i činjenicama.
- Istraživanje različitih narativa dovodi do dekonstrukcije informacija iz udžbenika ili života, odnosno do konstruisanja znanja u dijalogu sa predstavnicima različitih društvenih grupa.
- Kritičko preispitivanje sadržaja u udžbenicima bi pomoglo mladima da prepoznaju “nevidljive” sadržaje kojima se podupiru negativni i dehumanizujući

stereotipi o “drugima”. Obrada književnih dela koja sadrže takve stereotipe mora biti praćena kritiãkim osvrtom, uz objašnjenja pojedinih izraza i poruka koje nose, kao i istorijskog konteksta u kojem su nastala pojedina dela.

- Unaprediti medijsku pismenost kako bi se lakše prepoznao govor mržnje u medijima, nastavnim sadržajima, kao i stereotipni prikazi određenih grupa.
- Transgeneracijski prenos određenih obrazaca ponašanja, zasnovan je na postojanju uverenja, vrednosti i stavova, kojima se određuje odnos mladih prema razliãitosti, što je često i uzrok socijalne distance.
- Škole treba da organizuju posete Sajmu knjiga, Sajmu nauke u Beogradu; zatim galerijama i spomenicima kulture razliãitih nacionalnih i verskih grupa, prvenstveno u gradu gde žive, ali i obilasku antifašistiãkih spomenika, jer se njihovim izostavljanjem antifašizam relativizuje. Finansijske prepreke za izlete i posete ovog tipa, mogu se prevazići u partenrstvu sa civilnim sektorom i organizovanjem tzv. on-line tura i obilazaka. Organizacije civilnog društva i relevantni stručnjaci mogu da pomognu u približavanju razliãitih aspekata i elemenata kulturne baštine.
- Organizacije civilnog društva su sigurno mesto za susret “razliãitih” koji mogu da pokrenu zajedniãke akcije u društvu. Inovativni modeli saradnje škola sa organizacijama civilnog društva doprineli bi drugaãijoj organizaciji nastave u školama.
- Neophodno je unaprediti nastavu istorijskim, sociološkim i literarnim sadržajima koji se odnose na kulturu religija i upoznati uãenike sa razliãitim modelima rešavanja etičkih dilema.
- Nužan je proaktivan antidiskriminacijski odnos celokupnog nastavnog kadra škole prema romskim devojãicama koje su ųrtve rane udaje koja se podvodi pod tradiciju i obiãaje naroda i time se normalizuje ta praksa.

- Nastavnici bi morali da reaguju na sve negativne stereotipe koji se odnose na Albance i Rome, što je normalizovano u govoru mladih kroz etiketiranje ovih zajednica.
- Mladi očekuju od nastavnika da aktivno sprečavaju diskriminaciju u školi.
- Ukazano je i na položaj dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom i na manjak rampi na ulazu u škole i nepostojanje liftova.
- Ukazano je na manjak razumevanja dece koje se odnose na režim ishrane (iz zdravstvenih ili verskih razloga) na ekskurzijama i školskim proslavama.
- U opremanju školskih biblioteka primećen je manjak literature na jezicima nacionalnih manjina. Kultura većinske zajednice dominira i u uređenju školskih zidova i panoa. U prevazilaženju tog etnocentričnog pristupa i uspostavljanja ravnopravnijeg predstavljanja kultura etničkih i verskih zajednica pomogli bi razgovori sa učenicima iz manjinskih zajednica.
- Iako u Bujanovcu postoje dvojezične oznake u gradu, u školi su prisutni segregacijski modeli obrazovanja. Nastavne aktivnosti su tako organizovane da se Srbi, Albanci i Romi uopšte ne susreću već žive odvojene živote. Čak se i ekskurzije organizuju odvojeno.
- U okviru dačkog parlamenta deca srpske i albanske nacionalnosti sreću se prilikom obeležavanja određenih datuma poput Dana planete (i sličnih društveno značajnih datuma) koje organizuju međunarodne organizacije (OEBS). Kontakti među decom su ograničeni zbog jezičke barijere.
- Nedovoljno (ili nikakvo) poznavanje srpskog jezika mladim Albancima predstavlja prepreku za školovanje nakon srednje škole. Samo mali broj učenika (Preševo i Bujanovac) se odlučuje za fakultete koji se nalaze u Srbiji ili za fakultetsko obrazovanje uopšte. Školovanje nastavljaju na Kosovu ili u Albaniji, ali diplome koje tamo steknu ne priznaju se u Srbiji, a nostrifikacija se

neadekvatno sprovodi. Zbog navedenih prepreka mladi sve više odustaju od univerzitetskog obrazovanja.

- Učenje albanskog, srpskog i romskog jezika, što isključivo omogućavaju međunarodne organizacije, poput OEBS u Bujanovcu je nedovoljno zastupljeno u sredinama gde žive.
- Učiniti kriterijume dodele učeničkih stipendija transparentnim, jer su po proceni mladih iz Preševa, Bujanovca i Medveđe stipendije dostupne samo učenicima srpske nacionalnosti.

Istraživanje: Interetnički odnosi među srednjoškolcima

U okviru projekta “Mladi zagovaraju građanski identitet”, u periodu jun–septembar 2022, obavljene su tri fokus grupe sa srednjoškolcima iz Novog Pazara, Bujanovca, Preševa i Novog Sada. Vodič za fokus grupnu diskusiju sa srednjoškolcima činila su tri seta pitanja: 1) **identitet i simboli**; 2) **interetnički odnosi i prakse**; 3) **preporuke za unapređenje pakse**.

Prvi set pitanja imao je za cilj da otkrije kako srednjoškolci doživljavaju sebe i sebe u odnosu na druge; da li postoji dimenzija identiteta koja im je posebno važna; da li je po njihovom mišljenju etnička pripadnost značajna komponenta identiteta mladih; koja su glavna obeležja mladih – šta ih spaja, a šta ih razdvaja. Ispitivane su prakse i simboli za koje srednjoškolci vezuju svoj etnički identitet (simboli grada, odnos prema himni, spomenici). Takođe, istraživano je da li postoje tenzije između različitih etničkih grupa u njihovoj sredini; u kojoj se meri u školama uvažava različitost; koje vrednosti se neguju u porodici, da li se podržavaju pozitivni odnosi među različitim etničkim grupama; da li prepoznaju primere diskriminacije na etničkoj osnovi u svojoj sredini. Cilj trećeg segmenta pitanja bio je da utvrdi koje osobe i institucije srednjoškolci vide kao ključne u poboljšavanju međuetničkih odnosa, a koje kao glavnu prepreku, kao i koje oblike podrške smatraju važnim za unapređenje interetničkih odnosa u svojoj sredini.

Za organizovanje fokus grupne diskusije dobijena je podrška škole i saglasnost roditelja maloletnih učenika i trajale su između jednog i dva sata. Intervjuer je sa učenicima u Bujanovcu razgovarao uz posredstvo prevodioca (srpsko-albanski-srpski).

Izveštaj sa fokus grupne diskusije – Novi Pazar

Dan i mesto:	15. jun 2022. Novi Pazar, Gimnazija
Učesnici debate/ panel diskusije:	Mladići: 11, Devojke: 20 Etnička pripadnost: Srpska nacionalnost: 8, Bošnjačka nacionalnost: 23 Uzrast: 16–18 godina Škola: Medicinska škola Novi Pazar: 3 Požarevačka gimnazija: 2 Škola za dizajn Bogdan Šuput (Novi Sad): 2 Gimnazija Novi Pazar: 22
Učesnici fokus grupe:	Mladići: 4 Devojke: 10 Etnička pripadnost: Srpska nacionalnost: 4, Bošnjačka nacionalnost: 10 Uzrast: 16–18 godina Škola: Gimnazija: 12 Škola za dizajn Bogdan Šuput: 2
Napomena	U plavim tekst boksovima istaknuti su utisci i zaključci na osnovu debate na temu studijske posete u okviru projekta “Mladi zagovaraju građanski identitet”, koja se održala neposredno pre realizacije fokus grupne diskusije.

I Identitet i simbolički interakcionizam

Mladi iz grupne diskusije koja je održana u Gimnaziji u Novom Pazaru, s gostujućim učenicama iz Škole za dizajn iz Novog Sada, predstavljajući sebe drugima **ne stavljaju svoj etnički i verski identitet u prvi plan**. Prema njihovim izjavama ono što najpre kažu o sebi jesu neki osnovni podaci kao što su ime, godište i škola koju pohađaju, a nakon toga vole da se predstavljaju i upoznaju druge kroz hobije i zajednička interesovanja. Kao razlog što pri upoznavanju s drugima ne ističu svoju etničku pripadnost navode da to smatraju **neprirodno i agresivnim**, bilo da je u pitanju izjavljivanje sopstvene etničke pripadnosti, ili zapitkivanje drugih o njihovoj etničkoj i verskoj pripadnosti. Mladi bošnjačke i srpske nacionalnosti su se usaglasili da do tih informacija dolaze sekundarno, spontano kroz razgovor i da im to nije primarna stvar koju žele da saznaju o drugim mladima koje upoznaju.

Kao glavna obeležja mladih iz svoje generacije navode uticaj društvenih mreža, odnosno važnost virtuelnog identiteta koga formiraju na društvenim mrežama. Prema njihovim izjavama, mlade generacije odrastaju na društvenim mrežama, što za posledicu ima veću socijalnu izolovanost i slabiji kvalitet komunikacije među mladima. Takođe, svoju generaciju doživljavaju kao zreliju u odnosu na prethodne, s određenim uvidima koje prethodne generacije nisu imale, a sve to zahvaljujući boljoj informisanosti i lakšoj dostupnosti različitih izvora informacija. Sebe smatraju generacijom koja sazreva pre vremena, tvrdeći da to nije uzrokovano spoljnim pritiscima i očekivanjima porodice i društva već je uzrokovano unutrašnjim pritiscima, ličnim aspiracijama i očekivanjima od samih sebe.

Na pitanje šta je to što ih razlikuje, mladi izjavljuju da to mogu biti neki različiti pogledi na svet ili interesovanja, ali da, što više upoznaju mlade iz različitih krajeva Srbije, to sve više uviđaju da su svi mladi zapravo isti, i da **ima mnogo više toga što im je zajedničko i što ih spaja**, i da nikada nisu ni

na jednoj od obavljenih mnogobrojnih studijskih poseta svedočili omalovažavanju drugih (mladih) zbog posedovanja nekih različitih kulturnih ubeđenja ili vrednosti.

Na pitanje koliko je **etnička pripadnost značajan deo identiteta mladih**, svi učesnici fokus grupe su se jednoglasno složili da je veoma važna (kvantitativna ocena na skali od 1 do 10 kreće se od 5 do 9, sa prosečnom ocenom 7). Ističući da je važno da oni sami znaju ko su, gde pripadaju, odakle potiču, svoju istoriju, a da je manje važno da se to drugima ističe. Tvrde da **nepoznavanje sopstvenog etničkog identiteta može dovesti do gubljenja ličnog identiteta**, i da je jako važno da mladi znaju da nijedna etnička grupacija nije ništa manje vredna od drugih. Pritom naglašavaju da jak osećaj etničke pripadnosti ne treba da ih sputava, drži dalje, ili sprečava od upoznavanja drugih ljudi i mesta.

Učesnici su se složili da je mogućnost obilaženja različitih gradova Srbije i kroz to upoznavanje različitih kultura, vera i običaja, ključno za razbijanje predrasuda koje postoje kod mladih. Direktno iskustvo i razgovori sa mladima iz drugih krajeva su ti koji su kod njih probudili znatiželju i omogućili im da steknu uvide i doživljaj da dele zajedničke izazove i probleme. Jedan od učenika je istakao: "Ljudi koji su prošli kroz ovakve programe su spremni da deluju."

Jedan od učesnika diskusije je istakao da u balkanskoj sredini često dolazi do **stapanja etničkog i verskog identiteta**, gde se na osnovu nečije nacionalne pripadnosti često donose zaključci i o njihovom verskom opredeljenju.

Nacionalni i verski identitet je spojen, i postoji stereotipna generalizacija da su svi bošnjaci muslimani, Hrvati katolici, Srbi pravoslavci i da to ne može da bude nikako drugačije. Verske razlike se prenose na nacionalne razlike. Primer toga jeste da se u Novom Pazaru za vreme proslave Božićnih praznika pevaju pesme o Kosovu. U Gruziji, u Grčkoj, Jermeniji ne pevaju o Kosovu.

–Učenik Gimnazije Novi Pazar, bošnjačke nacionalnosti

Mladi iz Novog Pazara, obe nacionalnosti, ocenjuju da postoje primetne razlike između pripadnika bošnjačke i srpske nacionalnosti u toj sredini, tvrdeći da se te razlike posmatraju kroz “balkansku perspektivu”, gde sam termin “razlike” asocira na predrasude, konflikte iz prošlosti i druge negativne konotacije u kontrastu s “evropskom perspektivom”, gde bi taj isti termin “razlike”, budio asocijacije na različito kulinarnstvo, stil arhitekture, modu i sl. Mladi su zaključili da ta, kako su je nazvali, “evropska perspektiva” obuhvata znatiželju i zadovoljstvo pri susretu i upoznavanju drugih kultura i da bi upravo nju mladi trebalo da neguju.

Mladi Bošnjaci se izjašnjavaju da se ta različitost njihove manjinske grupe ne oseća toliko u Novom Pazaru, jer tu sebe zapravo doživljavaju kao većinsku grupu, ali napuštanjem grada i odlaskom u druge gradove u Srbiji ta razlika postaje primetnija.

Mladi iz fokus grupe su rekli da stil odevanja više ne predstavlja način na koji možemo prepoznati nečiju etničku ili versku pripadnost. Naveli su primer da pre nekih vek ili dva, to je bilo mnogo jednostavnije, kad se prema narodnoj nošnji mogla utvrditi nečija etnička pripadnost, ali da se mladi danas generalno svi slično oblače i ne trude se, niti imaju želju da iskažu svoju etničku pripadnost načinom odevanja, osim za posebne događaje, kao što su dani kulture ili slično. Međutim, jedna od učesnica je navela primer **razlike u shvatanju odevanja devojke bošnjačke nacionalnosti**, kojoj je bilo neprijatno da bude u majici koja otkriva ramena i ruke, što je bilo neshvatljivo mladoj drugarici iz Novog Sada. Učesnica ove diskusije objašnjava da je do razlike u shvatanju ove situacije došlo u različitom “bontonu” u oblačenju devojaka različite nacionalnosti.

Ono što je karakteristično za pripadnike srpske nacionalnosti, što je jedna od učenica bošnjačke nacionalnosti zapazila tokom studentske posete, jeste da su na svim fotografijama učenici te etničke grupe podizali “**tri prsta**” kao način prikazivanja svog etničkog identiteta.

Kad se govori o **srpskoj nacionalnoj himni**, prema dobijenim odgovorima, ona u mladima izaziva **konfliktna osećanja i stavove**. Naime, nekoliko učesnika i učesnica je izjavilo da uživaju u različitim sportovima i često posećuju sportske manifestacije koje započinju puštanjem srpske nacionalne himne. Mlada učesnica je izjavila da se često nađe u raspravi sa svojim društvom, da li treba da ustanu za vreme slušanja himne ili ne. Ona tvrdi da je u Novom Pazaru učestala pojava da se ne ustaje na himnu, ali ona na osnovu ličnog vaspitanja i poštovanja države gde živi ustaje dok traje himna, jer iako nije srpske nacionalnosti jeste građanka Srbije.

Sa druge strane, mladi osuđuju primere kad je zanemaren performans sportista bošnjačke nacionalnosti samo zato što nisu pevali srpsku nacionalnu himnu. Takođe, navode skorašnji primer učiteljice iz Novog Pazara koja je uhapšena, jer je na dan kad je Ministarstva prosvete naložilo da se u svim školama u Srbiji školska godina započne puštanjem srpske nacionalne himne, u zamenu pustila bošnjačku nacionalnu himnu, pri čemu su učenice iz Novog Sada navele da ni u njihovoj školi tada nije puštena himna, ali da niko nije odgovarao zbog toga. Učesnici diskusije su ove primere doživljavali kao formu diskriminacije pripadnika srpske nacionalnosti prema pripadnicima bošnjačke nacionalnosti.

Učenici su se složili da uzrok neustajanja i za vreme himne i nepevanja himne nije nepoštovanje države niti "himne kao himne", već njena sadržina. Oni tvrde da kad bi himna bila univerzalna za sve i da u svom tekstu uvažava sve etničke grupe, odnosno da ne diskriminiše, niko ne bi imao otpor prema tome da je peva.

Sada je to i zakonski regulisano, u Ustavu republike Srbije stoji da je republika Srbija država svih građana koji žive na njoj teritoriji, pod te građane spadaju i svi narodi i nacionalnosti koji žive na njoj teritoriji, kad je Ustavom tako regulisano onda ni državni simboli ne mogu da budu drugačije orijentisani.

–Učenik Gimnazije Novi Pazar bošnjačke nacionalnosti

...ali himna... Bože pravde je himna srpskog naroda, po meni, a ne republike Srbije. Ja ću da je poštujem i uvek ću i da ustanem, jer je to himna države u kojoj živim ali da ja tu himnu osećam kao svoju, to ne mogu jer mene nema u njoj –Učenik Gimnazije Novi Pazar bošnjačke nacionalnosti

---

Sam tekst himne nije uopšte prikladan za sve nacionalnosti već samo za jedan rod, srpski rod i to je to –Učenica Gimnazije Novi Pazar srpske nacionalnosti

---

Sa druge strane, jedna od učesnica bošnjačke nacionalnosti je konstatovala da obično oni koji se bune protiv srpske nacionalne himne nisu informisani o svojoj nacionalnoj himni niti, im je poznat njen tekst. Zato izjavljuju da svi mladi najpre treba da se edukuju, nauče i informišu, pa tek onda argumentovano da zastupaju svoja manjinska prava.

Mladi su takođe izjavili da je i himna sandžačkih bošnjaka definisana Ustavom republike Srbije, kao i zastava i da su oboje priznati. Istakli su da to nije himna svih Bošnjaka, već samo sandžačkih Bošnjaka koji žive na teritoriji republike Srbije. Jedan od učesnika je izjavio da je otpevao bošnjačku nacionalnu himnu na jednoj od studijskih poseta i dobio je povratnu informaciju od mladih iz različitih krajeva Srbije da bi ona mogla biti himna svih građana Sandžaka, bilo koje nacionalnosti, jer u sebi ne sadrži nijedan verski ili nacionalni simbol već geografske odrednice i prirodna obeležja. Isti učenik ističe jednu strofu himne “...kliču zvuci s bogomolja”, objašnjavajući

da je termin “bogomolja” namenski iskorišćen da obuhvata bilo koju versku ustanovu u kojoj se obavlja molitva.

Na pitanje koje objekte bi pokazali osobi koja je prvi put u Novom Pazaru, učenici različite etničke pripadnosti i verskog opredeljenja davali su homogene odgovore, navodeći najistaknutije kulturne spomenike u Novom Pazaru, uključujući kulu motrilju, Altun Alem džamiju, Stari Ras, manastir Sopoćani, Amir-agin Han, hamam Isa-bega Isakovića, Đurđeve stupove, Petrovu crkvu, kuću porodice Čavić i slične. Tvrdi da su mnogi mladi srpske nacionalnosti posetili kulturne spomenike kao što je Altun-Alem džamija i Arap džamija, često kao vodiči i domaćini mladima iz drugih gradova, ili u okviru školskih poseta. Slična situacija je i sa mladima bošnjačke nacionalnosti koji su posetili manastir Đurđevi stupovi, Petrovu crkvu i manastir Sopoćane.

Kada sam posetio Petrovu crkvu, pitali su me da li sam bio u Sopoćanima, što je meni bilo jako čudno, jer kao da me pitao jesam li bio tu kod mene u parku, ili jesam li bio na pazarištu na ručak, kako da nisam bio u Sopoćanima, ići ću i ponovo –Učenik Gimnazije Novi Pazar bošnjačke nacionalnosti

---

Sa druge strane, dato je i nekoliko primera loše prakse, kad su učesnici diskusije podelili iskustvo, da neki pripadnici islamske veroispovesti nisu hteli da uđu u pravoslavnu crkvu, i isto tako da određeni pripadnici pravoslavne veroispovesti nisu hteli da uđu u džamiju. I da isti, odnosno njima slični nisu hteli da uđu u sinagogu za vreme studijskih poseta koje su obavljali. Po upitu, šta smatraju da je uzrok takvom ponašanju njihovih mladih sugrađana i sudržavljana, učesnici su navodili strah, mržnju i predrasude i ubeđenja koja su stečena u okviru porodice.

Neki ljudi i dalje žive u prošlosti što se tiče toga, i ne daju sebi šansu da izađu iz tog svog malog kruga gde se nalaze, da imaju neki širi pogled na svet, da upoznaju drugi narod... Sve potiče od kuće, onako kako nam roditelji predstave sve to, da li nam daju šansu da upoznamo različite narode, ili nam daju već sve servirano samo da idemo po toj liniji

–Učenica škole za dizajn Novi Sad srpske nacionalnosti

Učesnici fokus grupe obe nacionalnosti su bili dobro informisani o partizanskim, odnosno antifašističkim spomenicima koji postoje u Novom Pazaru, iako su malobrojni (samo dva, koja se nalaze u gradskom parku), i izjavili su da su uvek bili svesni da su oni deo spomenika i kulturne baštine grada Novog Pazara, ali da, na primer, nikad nisu uključivani u turističke obilaske grada. Takođe, pokazali su informisanost o spomenicima, ali među učesnicima ne postoji neki odnos prema njima, posmatraju ih kao deo ambijenta grada.

Znatiželja i pozitivan stav prema mladima različite etničke i verske pripadnosti i njihovim iskustvima prikazanih u kratkom filmu videli su se u blagim osmesima tokom gledanja, klimanja glavom na izjave mladih iz filma, zajedničkim smehom na komične situacije, i gromoglasnim aplauzom na kraju filma.

Kasnije su u fokus grupnoj diskusiji, inspirisani ovim filmom, učenici izrazili veliku želju da posete sinagoge koje su prikazane u sklopu filma. Njihova znatiželja ogledala se i u informacijama o delovima istorije tih sinagoga kao i zanimljivim činjenicama o čuvarima koji danas vode računa o njima, takođe izražavajući žalost što više ne služe za verske obrede.

“Kada sam posetio Petrovu crkvu, pitali su me da li sam bio u Sopoćanima, što je meni bilo jako čudno... kako da nisam bio u Sopoćanima, ići ću i ponovo”

–Učenik Gimnazije Novi Pazar bošnjačke nacionalnosti

II Interetnički odnosi i prakse

Kada govorimo o opažanju drugih grupa, mladi učesnici diskusije obe nacionalnosti ističu da tu postoje značajne **međugeneracijske razlike**. Mišljenja su da su pripadnici starijih generacija ti koji se trude da istaknu razlike između različitih etničkih grupa i koji prenose određene generacijske predrasude dok mladima to nije prioritet, niti imaju takvu perspektivu. Izjavljuju da su starije generacije te koje su više vezane za to što se desilo u prošlosti, dok su mladi okrenuti ka budućnosti.

Trenutne generacije nemaju nikakve dodirne tačke sa događajima i sukobima koji su se desili u prošlosti, i ne bi trebali mi da trpimo i naša deca da trpe zato što je nešto nekad bilo. Treba da se prihvati ono što se desilo, da se preuzme krivica, da se prepozna da su ljudi grešni, ali i da se pređe preko toga

–Učenik Gimnazije Novi Pazar srpske nacionalnosti

Sa druge strane, učenici navode da nastavnici u školama i **škole u celini, u većini slučajeva predstavljaju sredinu gde se gradi multikulturalnost**. Ističu da su upravo profesori veronauka (islamske i pravoslavne) i profesori bosanskog i srpskog jezika ti koji propagiraju jednakost, odsustvo mržnje, razumevanje i prihvatanje, ali takođe navode da ima i negativnih izuzetaka. Tako učenica Gimnazije navodi primer iz osnovne škole kad je svedočila diskriminaciji profesora srpske nacionalnosti učenika bošnjaške nacionalnosti, u školi gde učenici srpske nacionalnosti predstavljaju većinu. Ona navodi da niko nije reagovao na sam čin diskriminacije. Uzrokom odsustva reakcije ostalih učenika smatra strogoću profesora i njegovu osobinu da uzme učenike “na zub”, ukoliko mu se usprotive. Ona je izjavila da je prijavila profesora nadležnoj službi i direktoru škole, pri čemu je saznala da je to još jedna u nizu sličnih prijava koje su podizane protiv tog profesora u prošlosti, ali da to nije uticalo na promenu njegovog ponašanja, služeći se izgovorom da je

“pred penzijom”. Druga učenica navodi primer nastavnika bošnjačke nacionalnosti koji ima blaže kriterijume za ocenjivanje učenika iste etničke pripadnosti u odnosu na učenike srpske nacionalnosti.

Kad smo govorili o korisnosti školskog gradiva za upoznavanje različitih etničkih grupa mladi u ovom slučaju sebe smatraju srećnim što žive u vremenu kad mogu **izučavati svoju kulturu i istoriju kroz svoje formalno školovanje**, za šta smatraju da starije generacije nisu imale priliku, ali da to još uvek daleko od savršenog. Učenici bošnjačke nacionalnosti su navodili konkretne primere diskriminacije u udžbenicima srpskog jezika, gde su pobrojani svi jezici južnoslovenskog naroda, pri čemu je bosanski jezik asimilovan, odnosno nije pobrojan u toj podeli jezika, kao što su hrvatski, srpski, crnogorski i slični. Na diskriminaciju određenih etničkih grupa i verske pripadnosti nailaze i u određenim narodnim pesmama u kojima se, prema izjavama učesnika bošnjačke nacionalnosti, navode samo negativne osobine pripadnika određene grupacije, što može stvoriti iskrivljenu predstavu o tim narodima; kao primer navode “Gorski vijenac” gde se spominju predra-sude prema islamskoj veri i gde su ga učenici okarakterisali kao “genocidno delo”. Jedan od učesnika bošnjačke nacionalnosti posebno ističe deo teksta gde glavni junak ispoljava prezir prema zvuku ezana, izjavljujući da smeta njegovim ušima i da ne želi više da ga sluša.

Po pitanju **tenzija** između različitih etničkih grupa, učesnici diskusije obe nacionalnosti navode da su one izrazite u domenu **mesta za izlaženje** i kafića, navodeći da se u Novom Pazaru tačno zna za mesta gde generalno izlaze pripadnici srpske nacionalnosti, pripadnici bošnjačke nacionalnosti i (da ih nazovemo) neutralna mesta gde izlaze pripadnici obe etničke grupe. Treba naglasti da je znatno više neutralnih mesta i kafića, ali to ne isključuje postojanje ovih drugih, gde samo hrabri pripadnici “nepoželjne” nacionalnosti mogu bezbrižno sedeti, a da ne osećaju da štrče i da tu ne pripadaju. Sa druge strane, učesnici su svedočili o drugaricama i drugovima iz odeljenja koji izlaze isključivo

samo u određene kafiće, i ukoliko se, na primer, neko kolektivno okupljanje odvija na nekoj neutralnoj lokaciji, one ili oni ne prisustvuju. Takođe ističu da mladi bošnjačke nacionalnosti izbegavaju određena mesta (ne svi, ali oni koji strožije poštuju veru) na kojim se služe bilo koja vrsta alkoholnih pića, jer je to protiv njihovih verskih principa. Isti princip važi i za **sportske klubove** gde su se učesnici složili da i u tom domenu postoji segregacija.

Kad se govori o prijateljskim odnosima, mladi izjavljaju da **interetnička prijateljstva nisu retkost**, niti neouobičajna stvar u Novom Pazaru, mnogi učesnici su izjavili da su im i u osnovnoj školi, a i u srednoj najbolji prijatelji bili pripadnici druge etničke i verske grupe. Ali, kao i do sada, i tu su se javili negativni primeri. Učenik Gimnazije bošnjačke nacionalnosti navodi da, iako većinu vremena provedenih sa prijateljima druge nacionalnosti provodi u miru i bez provokacija, dešavaju se situacije da, kada izađu na piće i kad se malo više opuste, ti isti prijatelji počnu pevati nacionalističke pesme. Ovaj akt mladi tumače kao provokaciju i zapravo većito prisustvo nacionalizma koji je samo pritajen.

U domenu partnerskih odnosa, pripadnici obe etničke grupe su istakli da je i u islamu i u pravoslavlju verski zabranjeno da se stupa u interreligijske veze, jedino je prihvatljivo stupanje u brak, gde je žena ta koja preuzima versko opredeljenje muža i deca takođe po rođenju pripadaju očevoj verskoj grupaciji. Stava su, da su prijateljski odnosi opšteprihvaćeni, ali da, ako prerastu u **ljubavne odnose dolazi do osude sredine, pokušaja zabrana i razdvajanja**. I to ne samo iz verskih, već i iz nacionalističkih razloga, kako navode učenici. Uzrok takvom stavu sredine prema međunacionalnim partnerskim odnosima učenici navode primer rata u Bosni, gde su takvi partneri preko noći postajali neprijatelji jedni drugima, a deca ostajala nesvrstana u tom sukobu. Naravno da postoje i izuzeci, iako u manjem broju – u gotovo svakoj generaciji postoje mešoviti brakovi koji su vrlo uspešni, sa potomstvom i sa ostvarenim porodičnim ciljevima. Mladi tvrde da je započeo trend probijanja i tih predrasuda.

Mladi iz Novog Pazara **nemaju predubedenja, niti strahova za odlazak u neki drugi deo Srbije ili susedne države**. Čak i za sredine za koje, prema njima, drugi govore da su opasne tvrde da bi ipak otišli, s namerom da ostave pozitivan utisak kulturnim i obazirnim ponašanjem. U razgovoru su naveli nekoliko primera negativnih iskustava koje su doživeli, ali su na kraju zaključili da su to ipak samo izuzeci i da i dalje s radošću prihvataju i odlaze na razne obilaske i u posete. Jedan takav primer loše prakse je dala učenica za posetu Hrvatskoj sa svojim roditeljima, na dan kada se obeležavala godišnjica operacije “Oluja”, gde je njihov porodični auto bio teško izlupan palicom zbog tablica i oznake da je auto registrovan u Republici Srbiji. Učenica navodi da su poučeni tim događajem u budućim posetama skidali tablice sa parkiranoj automobila i izlagali sportske šalove sa hrvatskim simbolima na retrovizoru da ne bi ponovo došlo do sličnog incidenta. Više učenika je svedočilo da u Hrvatskoj, Dalmaciji, na Kosovu i u Albaniji, tablice i registracije iz Republike Srbije predstavljaju dovoljnu provokaciju za neki akt mržnje ili diskriminacije. Druga učenica Gimnazije deli svoje iskustvo sa letovanja u Crnoj Gori, u predelu kojim dominira albanska populacija gde joj je na plaži rečeno da skloni knjigu Iva Andrića, jer to neko može protumačiti kao provokaciju. Treća učenica navodi da je, ponovo u Hrvatskoj, upotreba nekih dijalektičkih rečica, ili uzvika poput “bre”, “Allaha mi” ili “Suphanala” dovoljno da izazove okretanje glava prolaznika u blizini. Četvrta učenica navodi primer da su pri poseti kosovskim gradovima naišli na skandiranje “Kosovo je Kosovo” nakon što su čuli da učenica govori srpskim jezikom.

Nešto što je više puta isplivalo tokom razgovora i oko čega su se učesnici diskusije vrlo čvrsto složili jeste **značaj porodice u krieranju i održavanju straha, mržnje i predrasuda prema drugim etničkim i verskim grupama**. Učenici navode da u Novom Pazaru, a veruju i šire, postoji pritajeno, ali uporno i plansko generacijsko prenošenje predrasuda; govore da se one pažljivo gaje i da to stvara problem generacijama koje dolaze. Ističu da je to glavni razlog zbog

čega i dalje postoji nacionalizam u ovoj sredini. Izjavljuju da se u “jugoslovenskim porodicama” nacionalizam gajio kao kulturno dobro, po njihovim rečima “kao neko porodično blago”. Oni ističu da se događaji koji su se javili devedestih nisu mogli javiti odjednom, već da je to bio postepen ali dugotrajan proces koji se dugo pripremao. Veruju da su te predrasude starijih generacija kreirane direktnim učešćem u ratnim sukobima. Međutim i tu donose zaključak da nisu svi isti. Učenik IV godine bošnjačke nacionalnosti navodi da je njegov otac učestvovao u ratnom sukobu devedesetih godina na dubrovačko-split-skom ratištu i da je on lično čitao njegov dnevnik sa ratišta, u kome su opisani razni događaji koje je njegov otac doživeo u tom periodu života i koji, prema mišljenju učenika, njemu daju osnovu za stvaranje raznih predubeđenja; ali, isto tako navodi, da se njegov otac uvek trudio da to ne prenese na njega, niti na bilo kog drugog, gajeći i negujući u svojoj porodici prihvatajuće vrednosti, uprkos sopstvenim negativnim životnim iskustvima. Tvrdi da mu je otac govorio da su konkretna nedela i zločine vršili ti konkretni ljudi, tada, a ne čitave nacije i svi ljudi koji njima pripadaju, odnosno nije dozvoljavao generalizacije.

Slični nalazi dobijeni su i u okviru debate, gde je učenik iz Požarevca izjavio da je njegova baka ispoljila brigu za njegovu bezbednost pri odlasku u Novi Pazar, što je i njega navelo da očekuje neki vid opasnosti.

S druge strane, učenica iz istog grada je imala ohrabrenje svoje majke koja je iz poslovnih razloga imala česte posete Novom Pazaru, pa samim tim i izgradila kod nje pozitivan stav za koji ona tvrdi da je još više učvrstila svojom posetom.

Na pitanje da li je iko od učesnika diskusije lično doživeo **diskriminaciju** zbog svoje etničke pripadnosti učesnici su odgovorili odrečno. Kad smo to pitanje premostili na kontekst društvenih mreža, učenici su se složili da je to postala opšta pojava, **deo svakodnevnog iskustva na društvenim mrežama**. Tvrdi da je govor mržnje najizraženiji na javnim portalima i na određenim medijskim grupama, i da većina profila preko kojih se taj govor mržnje širi zapravo je lažna. Posebno navode TikTok kao mrežu kojoj i maloletna deca imaju pristup.

III Preporuke za unapređenje prakse

Na samom početku diskusije o promenama, učenici su se ponovo osvrnuli na ulogu porodice u iskorenjivanju duboko usađenih međugeneracijskih predrasuda i prekidanju začaranog kruga. Kao primarne institucije mladi su upravo istakli školu i porodicu.

Takođe se osvrću na raspravu o himni i promeni Ustava, kao i samog sadržaja himne da bi bila prihvatljivija i opštevažeća za sve etničke grupe koje žive na teritoriji Srbije. Ističu značaj nevladinih organizacija i njihovog uticaja prvenstveno na mlade.

Kao najveću prepreku, osim spomenute porodice, navode i političare i školski program. Ministar prosvete je taj koji je izdao naredbu da se u svim školama pušta srpska nacionalna himna; takođe, navode da političari koriste diskriminišući govor i termine u svojim izjavama, navodeći Aleksandra Vulina koji često u svojim obraćanjima koristi termin “srpski svet”, “srpski narod”, “srpski rod”, “srpska zemlja”.

Kao konkretnije preporuke učenici navode **obavezne ekskurzije u različite gradove Srbije** i posete bitnim spomenicima i kulturnim ustanovama (na primer, spomenicima Drugog svetskog rata, poseta Srebrenici). Zatim navode isticanje kolektivne odgovornosti ali ne i kolektivne krivice u sistemu obrazovanja, u radionicama i programima. Mladi veruju da jedino kroz edukaciju možemo da izgradimo adekvatne međunacionalne odnose, zato smatraju da je važno u školski program uvesti časova etike i **predmeta Religije sveta** umesto zasebnih časova pravoslavne ili islamske veronauke.

Ističu da je **uticaj medija i društvenih mreža** veoma moćan u stvaranju kolektivnih predrasuda, ali isto tako može biti moćno sredstvo za razbijanje istih i da se treba uvesti regulativa o prikladnosti sadržaja propagiranih na medijima. Takođe, učenici ističu da, dok ne možemo da sprečimo govor

mržnje na društvenim mrežama i u medijima, možemo da omalovažimo njihov značaj i uticaj, odnosno da ih okarakterišemo kao nevažne.

U toku debate, učenici su istakli da su same NVO i studijske posete veoma značajan faktor za pozitivne promene. Navodeći da je potrebna veća dostupnost i kanali informacija o ovakvim i sličnim projektima. Izrazili su želju da se u školski program implementiraju posete Kosovu, gradovima poput Prištine i obilasku kulturnih spomenika na toj teritoriji i da se poveća broj radionica koje bi se ticale interkulturalnosti.

IV Zaključak

Iz svega navedenog može se zaključiti sledeće:

- Mladi ne pridaju značaj isticanju svoje etničke ili verske pripadnosti, karakterišući to kao akt agresije. Iako su vrlo svesni svog etničkog identiteta i svoje pripadnosti tvrde da je to važno za njih lično, a ne za predstavljanje drugima. Isto tako ne žure da zaključuju o drugima na osnovu njihove etničke ili verske pripadnosti, već to smatraju sekundarnom informacijom.
- Smatraju da je Novi Pazar generalno, prihvaćajuća sredina s izuzetkom postojanja nekoliko mesta gde većinski izlaze pripadnici samo jedne nacionalnosti (srpske ili bošnjačke), sportskih klubova gde dominira samo jedna nacionalna grupacija i tvrde da još uvek postoje stroge osud kada je u pitanju stupanje u interetničke partnerske odnose, ali da se i taj trend menja na bolje.
- Kao najodgovornije za uporno održavanje određenih etničkih i verskih predrasuda smatraju porodice gde se one latentno neguju i prenose sa generacije na generaciju.
- Sebe smatraju generacijom koja ima bogatije znanje o sopstvenoj etničkoj pripadnosti, istoriji i kulturi koje je implementirano u obrazovni sistem.
- Veruju da nastavnici predmeta poput istorije, veronauke, srpskog i bosanskog jezika promovišu jednakost, prihvatanje i interkulturalnost, s nekoliko izuzetaka.
- Međutim, ističu da se još uvek javljaju primeri implicitne diskriminacije u udžbenicima i književnim delima koja su sastavni deo školskog programa.
- Mladi vide rešenje ovim izazovima u pojačanom radu NVO, širenju tačnih informacija, direktnom iskustvu i upoznavanju s različitim kulturama i uvođenju predmeta u sistem obrazovanja koji bi negovali interkulturalnost, poput religija sveta i etike.

Izveštaj sa fokus grupne diskusije – Bujanovac

Dan i mesto:	22. jun 2022. Bujanovac, SŠ "Sezai Suroi"
Učesnici debate/ panel diskusije:	Mladići: 7, Devojke: 13 Etnička pripadnost: Albanska nacionalnost: 16, Bošnjačka nacionalnost: 4 Uzrast: 16–18 godina Škola: Gimnazija Novi Pazar: 4 Gimnazija "Skenderbeu" Preševo: 5 SŠ "Sezai Suroi" Bujanovac: 11
Učesnici fokus grupe:	Mladići: 4, Devojke: 7 Etnička pripadnost: Albanska nacionalnost: 11 Uzrast: 16–18 godina Škola: Gimnazija "Skenderbeu" Preševo: 5 SŠ "Sezai Suroi" Bujanovac: 6
	Mladići: / Devojke: 2 Uzrast: 17 i 18 godina Škola: Srednja tehnička škola Preševo: 2
Napomena	Razgovor sa učenicama srpske nacionalnosti iz Preševa obavljen je onlajn putem zoom aplikacije, jer nijedan pozvani pripadnik srpske nacionalnosti nije prisustvovao grupnoj diskusiji održanoj u Bujanovcu. U plavim tekst boksovima istaknuti su utisci i zaključci na osnovu debate na temu studijske posete u okviru projekta "Da raznolikost bude realnost", koja je održana neposredno pre realizacije fokus grupne diskusije.

I Identitet i simbolički interakcionizam

Pri prvom predstavljanju, osnovnih osnovnih informacija (ime, prezime, mesto rođenja, škola i razred) mladi iz Bujanovca i Preševa, albanske nacionalnosti, kao najvažniju stvar o sebi ističu pripadnost i angažman u NVO svojih lokalnih zajednica (NVO “Diturija” u Bujanovcu i NVO “Livrit” u Preševu), kao i interes za veću uključenost i bavljenje politikom. Osim toga, nabrajaju svoje hobije i interesovanja, kao i ciljeve za budućnost, gde se kao učestao odgovor javljalo interesovanje za istoriju, kako svog tako i drugih naroda i želja za upoznavanjem mladih drugih nacionalnosti, geografskih podneblja i njihove kulture. Mladi srpske nacionalnosti su davali slične odgovore s većim akcentom na neke svoje lične osobine kao što su, na primer, društvenost. **Nijedan od mladih učesnika grupne diskusije nije u prvi plan istakao, niti spomenuo svoju nacionalnu pripadnost.**

Međutim, na pitanje šta čini najvažniji deo njihovog ličnog identiteta, mladi albanske nacionalnosti iz Bujanovca i Preševa, **ističu svoju versku i nacionalnu pripadnost na prvom mestu**, a zatim pominju da njihov identitet definišu njihova postignuća i akcije koje poduzimaju, odnosno njihovo delovanje na okruženje gde žive. Srednjoškolke srpske nacionalnosti iz Preševa nisu navodile versku i nacionalnu pripadnost kao odgovor na ovo pitanje, umesto toga istakle su da jezik kojim govore čini značajan element doživljaja sopstvenog identiteta, ali pri tom naglašavajući da su poznavaooci i albanskog i romskog jezika na nekom osnovnom nivou.

Kao glavna obeležja svoje generacije srednjoškolke srpske nacionalnosti iz Preševa navode **visoko vredovanje jednakosti** kao vrednosti, gde ističu da mladi njihovih godina ne prave razliku, odnosno ne sude, na osnovu nacionalne ili verske pripadnosti. One tvrde da je to tako zato što su od male na delili školske klupe sa pripadnicima romske i albanske nacionalnosti. Isto tako, mladi Albanci ističu da njihovu generaciju karakteriše specifičan

“otvoren mentalitet” koji mlade iz Bujanovca i Preševa čini spremnim i željnim za sticanjem raznovrsnih životnih iskustava i upoznavanjem različitih kultura. U domenu sličnosti navode bolju povezanost sa svetom, ne samo u virtuelnom smislu, već i fizički zahvaljujući dostignućima u tehnologiji, specifične žanrove muzike i uticaj društvenih mreža. Na pitanje o tome, šta je to što ih razlikuje, mladi obe nacionalnosti su izjavili da nemaju šta da kažu.

Na pitanje kakav je položaj mladih u posećenim gradovima u odnosu na mlade iz Bujanovca i Preševa, i koliko su izazovi sa kojima se mladi suočavaju slični, ili različiti u ovim gradovima srednjoškolci albanske nacionalnosti izjavljuju:

“Mislim da južna Srbija nije toliko razvijena i samim tim postoje razlike po pitanju mogućnosti koje imaju na raspolaganju i izazova sa kojim se suočavaju mladi iz ovih predela i nekih drugih delova Srbije”.

“Ono što je zajedničko mladima iz Pazara, Bujanovca, i drugih gradova u Srbiji je da se glas mladih dovoljno ne čuje i da mladi trebaju biti uporniji da se izbore za svoje ideale.”

Kada je u pitanju značaj etničke pripadnosti za doživljaj celokupnog identiteta mladih iz Preševa i Bujanovca, mladi albanske nacionalnosti izjavljuju da je taj značaj veliki i na ličnom planu i u okviru predstavljanja drugima, tvrdeći da se **oni svetu predstavljaju kroz svoju nacionalnu pripadnost**. Rečima mladog srednjoškolca albanske nacionalnosti:

Etnički identitet je veoma značajan, jer mi se svetu predstavljamo preko našeg etnita... Ako ja odem u Novi Pazar, prvo što me razlikuje od ostalih je jezik kojim govorim i to što sam Albanac... U okviru mog identiteta se nalazi i tradicija i ponašanje mog naroda

–Srednjoškolac albanske nacionalnosti iz Bujanovca

Sa druge strane, mlade srednjoškolke srpske nacionalnosti iz Preševa izjavljuju da to njima nije prioritetno, govoreći u kontekstu interpersonalnih

odnosa, gde im nije važno da istaknu svoju nacionalnu pripadnosti niti se obaziru na nacionalnu pripadnost drugih.

Kad se govori o tome, koliko mladi opažaju razlike između pripadnika različitih nacionalnosti koje žive na teritoriji Bujanovca i Preševa, iz perspektive srednjoškolaca albanske nacionalnosti iz Bujanovca, **romska zajednica je ta koja najviše trpi diskriminaciju**. Oni tvrde da postoji veoma mala interakcija između mladih albanske i romske nacionalnosti, smatrajući da je najveća prepreka tome nepoznavanje jezika. Prema izjavama mladih iz Preševa, obe nacionalnosti, situacija je nešto bolja, kad je više učesnika grupne diskusije izjavilo da kontaktira, provodi vreme i druži se sa pripadnicima romske nacionalnosti. Kad su u pitanju razlike između pripadnika albanske i srpske nacionalnosti, mladi albanske nacionalnosti su izjavili da su one naročito izražene, pre svega u smislu nacionalne i verske pripadnosti. Dok su mladi srpske nacionalnosti izjavili da njihova generacija ne opaža te razlike, i da **među srednjoškolcima ne postoji mržnja prema pripadnicima drugih etničkih grupa**, ali da se isto ne može reći za neke pripadnike starijih generacija, i takođe, za one koji su “previše mladi da razmišljaju svojom glavom”.

Do neslaganja među učesnicima albanske nacionalnosti došlo je kad se govorilo o razlikama između mladih srpske nacionalnosti sa juga i severa Srbije, kad su neki tvrdili da su predrasude prema Albancima zastupljenije kod mladih Srba sa severa (Vojvodina), objašnjavajući to nedostatkom interakcije sa mladima albanske nacionalnosti, dok su drugi tvrdili da je zastupljenost predrasuda veća kod mladih srpske nacionalnosti sa juga (Bujanovac, Preševo), objašnjavajući to većim pridavanjem značaja etničkom identitetu i pripadnosti. Kvantitativna ocena za značaj etničkog identiteta za celokupni identitet mladih kretala se od 7 do 9 i slične ocene su bile podjednako zastupljene među pripadnicima obe nacionalnosti.

U segmentu razgovora o praksama i simbolima za koje mladi vezuju svoj i druge etničke identitete, srednjoškolke srpske nacionalnosti su izjavile

da mladi Albanci iz Preševa najčešće svoju etničku pripadnost ispoljavaju karakterističnim pokretom rukama, odnosno pozicioniranjem šaka formirajući simbol orla sa albanskog grba i zastave. Mladi Albanci iz Bujanovca su takođe za sebe izjavili da često upotrebljavaju isti sklop pokreta. Oni tvrde da je u Bujanovcu lako prepoznati pripadnike srpske nacionalnosti, jer oni mogu slobodno upotrebljavati svoje nacionalne simbole, dok je **upotrebljavanje albanskih nacionalnih simbola zakonom zabranjeno i postoje sankcije**. Mladi albanske nacionalnosti navode primere pojedinaca koji su na svadbama i drugim proslavama vijorili albansku zastavu bili kažnjavani, ili čak lišavani slobode. Takođe, navode primer koji se dogodio 28. novembra (dan kada se proslavlja nezavisnost Albanije) kad je predsednik Nacionalnog saveta Albanaca u Srbiji istakao zastavu Albanije u zgradi Nacionalnog saveta Albanaca zbog čega je sud u Nišu pokrenuo postupak protiv njega. Mladi Albanci navode da visina kazne koju plaća Nacionalni savet Albanaca za postavljanje albanske zastave oko albanskih spomenika na teritoriji Bujanovca iznosi 1000 eura. Srednjoškolka albanske nacionalnosti je takođe navela primer srednje škole “Sezai Suroi” gde se odvijao razgovor, tvrdeći da nju pohađaju stoprocentno albanski učenici, ali da se u njoj ne sme isticati albanska zastava.* Učenici albanske nacionalnosti ove primere tumače kao formu diskriminacije na osnovu etničke pripadnosti.

Sa druge strane, mladi Albanci iz Preševa izjavljuju da u Preševu ne postoje zabrane kad je u pitanju ispoljavanje etničkih simbola, niti ima kažnjavanja za korišćenje istih. Na kraju, srednjoškolci albanske nacionalnosti iz Bujanovca tvrde da svoj etnički identitet, uprkos zabranama upotrebe nacionalnih simbola, ispoljavaju poštovanjem i praktikovanjem običaja albanske kulture.

---

* Ovde bih dodala sopstvenu opservaciju izgleda škole, gde su zidovi u glavnom holu oblepljeni krupnim crtežima istorijskih događaja i umetničkih prikaza orla, kao i drugih relevantnih simbola albanskog naroda, jezika i istorije.

Na pitanje o osećanjima koje izaziva srpska zastava i himna, srednjoškolski albanske nacionalnosti u većini slučajeva navode neutralna mišljenja i osećanja. Međutim, jedan od učesnika albanske nacionalnosti navodi primer koji se dogodio na početku aktuelne školske godine, kada je ministar Vlade u koordinaciji s drugim državnim organima naložio da se u svim školama u Srbiji pusti himna Srbije, tvrdeći da je srednja škola “Sezai Suroi” u Bujanovcu, to bojkotovala, objašnjavajući da je razlog tome govor mržnje koji je sadržan u tekstu srpske himne. Isti učenik navodi da srpska zastava u njemu budi osećaj bojazni i straha, jer se ta ista zastava vijorila za vreme Balkanskih ratova koji su se odigrali pre jednog veka na teritoriji Bujanovca i Preševa, ispoljavajući zabrinutost da se istorija ne ponovi.

Sa druge strane, kada je u pitanju albanska zastava i himna, učesnici albanske nacionalnosti su se složili da one u njima bude posebna osećanja, ističući da, prema njihovom mišljenju, u tekstu albanske himne ne postoji govor mržnje niti diskriminacija drugih naroda. Ovde su se učesnici albanske nacionalnosti ponovo osvrnuli na zabranu upotrebe albanskih nacionalnih simbola na teritoriji Bujanovca, tvrdeći da se osećaju diskriminisano i ugroženo. Jedan od učesnika albanske nacionalnosti izjavljuje:

Svaki narod treba da ima pravo da koristi svoje simbole, pa tako i mi u Bujanovcu... To pravo imaju Albanci u Makedoniji, u Crnoj gori, Albaniji i na Kosovu, takođe i Srbi u Makedoniji, na Kosovu ili u Crnoj Gori...

–Srednjoškolac albanske nacionalnosti iz Bujanovca

Srednjoškolke srpske nacionalnosti tvrde da srpska zastava i himna kod njih izaziva radost i ljubav, izjavljujući da se na njih retko može naići u Preševu. S druge strane, izjavljuju da im nije prijatno kad vide albansku zastavu, ili čuju albansku himnu objašnjavajući da potenciranje tih nacionalnih simbola doživljavaju kao želju albanskog naroda da od Preševa naprave

kosovsko-albansku teritoriju. Jedna od srednjoškolki srpske nacionalnosti iz Preševa na pitanje o osećanjima o albanskoj himni izjavljuje:

Tada mi nije baš prijatno zato što, ovo je Srbija, i Preševo pripada Srbiji, ali mnogi smatraju da je Preševo na Kosovu, da je Preševo, Albanija i onda baš kad čujemo to, nije nam toliko drago, jer mi znamo da smo mi Srbi... Ali pri tom kod mene ne postoji mržnja prema drugim narodima koji žive u Preševu, stvarno nemam problema ni sa kim od njih.

–Srednjoškolka srpske nacionalnosti iz Preševa

Kada smo govorili o preporukama o objektima koje treba posetiti u Bujanovcu i Preševu, srednjoškolke srpske nacionalnosti iz Preševa su svoje odgovore ograničile na spomenike koji se tiču njihove nacionalne i religiozne pripadnosti, navodeći crkve (Srpska pravoslavna crkva Svetog velikomučenika Dimitrija i crkva Svetog velikomučenika Georgija), okolna sela i spomenik poginulim pripadnicima Oslobođilačke vojske Preševa, Medveđe i Bujanovca, odnosno spomenik žrtvama NATO bombardovanja 1999. godine koji se nalazi u selu blizu Preševa. Kad su u pitanju spomenici albanske kulture, navele su da ih ima puno, ali nisu navodile konkretne primere. Srednjoškolci albanske nacionalnosti iz Preševa su predložili Preševsku tvrđavu, muzej u obližnjem selu Oraovica, jezero u Preševu, ne spominjući srpske kulturne i verske objekte.

Srednjoškolci albanske nacionalnosti iz Bujanovca kao objekte koje treba posetiti u njihovom gradu navodili su zgradu opštine za koju važi da je najstarija u regionu, zatim školu “Sveti Sava” za koju važi da je među prvim i najstarijim obrazovnim objektima u opštini Bujanovac, staru crkvu u Trnovcu blizu Bujanovca, muzej posvećen Ridvanu Ćazimiju, pripadniku Oslobođilačke vojske za Bujanovac, Medveđu i Preševo, pravoslavnu crkvu u Bujanovcu gde je ranije bila zatvorska institucija, Bujanovačku banju koja je lekovita i veštačko Bujanovačko jezero.

II Interetnički odnosi i prakse

(izazovi i strategije u različitim kontekstima)

Kad se govori o opažanju drugih grupa, srednjoškolci albanske nacionalnosti iz Bujanovca su izjavili da su kod njih u najvećoj meri, i kod svih (starih i mladih, Srba i Albanaca) zastupljene predrasude prema Romima i to najčešće predrasude koje se tiču stepena obrazovanja pripadnika ove etničke grupe. Međutim, mladi albanske nacionalnosti izjavljuju da se tokom poslednjih nekoliko godina javio pozitivni trend – **mladi sve tri nacionalnosti u sve većem broju učestvuju u različitim akcijama i aktivnostima koje promovišu interkulturalnost**, navodeći primer događaja koji se dogodio dan pre održavanja grupne diskusije kome su, pored pripadnika ove tri nacionalnosti prisustvovali i migranti iz Pakistana, Palestine i Maroka.

Učesnice srpske nacionalnosti iz Preševa su izjavile da postoje značajne međugeneracijske razlike kad je u pitanju opažanje drugih etničkih grupa. One veruju da su stariji pripadnici srpske i albanske nacionalnosti nekad bili složniji i da nije postojala mržnja između njih, objašnjavajući to pohađanjem iste škole, provođenjem dosta vremena zajedno i druženjem. One izjavljuju da se i sada stariji različitih nacionalnosti više posećuju i komuniciraju nego mladi, ali pri tom ističući da su promene u politici i dešavanja oko Kosova navela neke od pripadnika starijih generacija da propagiraju i gaje neprijateljski stav prema pripadnicima drugih etničkih grupa u okviru sopstvene porodice. S druge strane, za mlade izjavljuju da su podeljeni, da ima onih poput njih koji ne obraćaju pažnju na te porodične predrasude i učestalo provode vreme sa pripadnicima drugih nacionalnosti, dok postoje i oni mladi koji još strastvenije od svojih roditelja propagiraju podeljenost. Prema rečima srednjoškolke iz Preševa:

Ja mislim da to sve zavisi od kućnog vaspitanja... Stariji Albanci, ja mislim da su se oni više družili sa našim starijima, nije postojala neka mržnja između njih, onda se desilo ova promena u politici, oko Kosova, i onda oni podgovaraju decu da mrze drugi narod da smo mi sad kao neka čudovišta za njih, neki njihovi neprijatelji... –Srednjoškolka srpske nacionalnosti iz Preševa

---

Kad je reč o tenzijama, prema rečima srednjoškolke srpske nacionalnosti iz Preševa, u tom gradu postoji **podeljenost na mesta gde izlaze isključivo pripadnici srpske nacionalnosti i na mesta gde izlaze pripadnici isključivo albanske nacionalnosti**. One tvrde da bi bilo neuobičajano da se u kafiću pojavi neko ko je suprotne nacionalnosti, ali veruju da, kad bi se to desilo, ne bi bilo nekih negativnih posledica. Kad su u pitanju sportski klubovi i treninzi, devojke iz Preševa izjavljuju da postoji podela u timovima unutar klubova, gde se obično događa da igraju Srbi protiv Albanaca, i da se retko prave mešoviti timovi. Takva podela timova često dovodi do konfliktnih situacija. One tvrde da su **prijateljstva sa pripadnicima drugih entičkih grupa uobičajna i česta**, kako između dečaka tako i između devojčica. Interetničke ljubavne veze su takođe zastupljene, ali se one odvijaju u tajnosti i gotovo nikad ne prerastaju u brak; devojke tvrde da je razlog za to, osuda sredine zbog promene vere. Devojke izjavljuju da jedino pojedini kafići i restorani predstavljaju mesta gde izlaze i provode vreme pripadnici sve tri nacionalnosti (srpske, albanske i romske), pri tom naglašavajući da, iako dele isti prostor, ne komuniciraju međusobno. Kada su upitane za kućne posete, odgovaraju da su one česte, daju primer svojih domova, gde kolege sa posla njihovih roditelja albanske nacionalnosti često svraćaju na ručak i obrnuto.

U Bujanovcu, prema odgovorima učesnika albanske nacionalnosti, situacija je slična kao i u Preševu kada je u pitanju podeljenost mesta za izlaženje, gde takođe postoje kafići gde izlaze samo pripadnici albanske ili srpske nacionalnosti, bez mešanja i nekoliko mesta, odnosno kafića gde izlaze pripadnici obe nacionalnosti. Interesantan je podatak da su **kafići i restorani oko**

škola namenski zatvoreni da ne bi došlo do okupljanja mladih različitih nacionalnosti. Sportski klubovi su takođe podeljeni, i ovde mladi albanske nacionalnosti ističu da se veoma često preko sportskih aktivnosti i događaja širi mržnja, te ih nerado posećuju. Kao i u Preševu, mladi Albanci izjavljuju da prijateljstva sa pripadnicima druge nacionalnosti nisu retkost, ali da su interetničke ljubavne veze strogo zabranjene, te da ne postoje ni u tajnosti. Isto tako izjavljuju da su starije generacije Albanaca i Srba te, koje češće komuniciraju i izlaze na kafu, ručak ili slične događaje. Kada su u pitanju mesta gde se okupljaju sve tri nacionalnosti, mladi srednjoškolci iz Bujanovca navode određene kafiće i restorane kao primer, ali isto tako ističu da su NVO i projekti koje one nude mesta gde se sve tri nacionalnosti rado okupljaju i zajednički rade na održavanju harmonije u njihovom gradu. Oni izjavljuju da na takvim projektima imaju šansu da se međusobno upoznaju, razmenjuju iskustva i druže se.

Na pitanje da daju konkretan primer postojećih tenzija između različitih etničkih grupa, devojke srpske nacionalnosti iz Preševa izjavljuju da u tom gradu **postoji dosta provokacija po pitanju nacionalnosti.** Kažu da se te provokacije najčešće sastoje iz određenih pokreta rukama (simbol orla) i dobacivanja na albanskom jeziku. One su naglasile da postoji razlika između dečaka i devojčica gde su devojčice te koje ne izazivaju niti upadaju u konflikte, dok su dečaci ti koji i više provociraju i padaju na provokacije. Devojčice izjavljuju da u takvim situacijama često dolazi i do tuča.

Za isto pitanje, u Bujanovcu, svi srednjoškolci albanske nacionalnosti su se osvrnuli na isti primer, a to je proslava mature srednje škole “Sveti Sava”, koju pohađaju pripadnici srpske i romske nacionalnosti, izveštavajući da maturanti svake godine šetaju sa zastavama i transparentima koji pozivaju na mržnju kroz deo grada gde se nalaze albanski kafići s namerom da provociraju; srednjoškolci navode da takva prozivka može prerasti u neželjeni

sukob i narušiti harmoniju koja postoji. Takođe, kažu da je ovo redovni događaj koji se ponavlja svake godine i da imaju snimke u telefonima kao dokaz.

Kada su upitani, da li postoje mesta gde se ne osećaju bezbedno, mladi albanske nacionalnosti šaljivo izjavljuju da su oni hrabri, a onda ozbiljno odgovaraju da u Bujanovcu ne postoji nijedno mesto gde se oni ne osećaju bezbedno, ali da je situacija drugačija kada idu u posetu drugim gradovima u Srbiji, poput Vranja, gde **iz predostrožnosti ne govore na albanskom jeziku** da ne bi privukli neželjenu pažnju, jer veruju da u drugim gradovima u Srbiji postoji puno predrasuda prema albanskom narodu. Srednjoškolke srpske nacionalnosti izjavljuju da se na svim mestima osećaju bezbedno, i u svom gradu i u drugim gradovima.

Kod uvažavanja različitosti u školama, učesnici obe nacionalnosti su se složili da **škole, školski program, profesori i nastavnici uvažavaju obe nacionalnosti (srpsku i albansku) i promovišu interkulturalnost**. Takođe su se složili da se romska kultura najmanje, ako ne i nikako ne obrađuje u sklopu školskog programa. Za nastavnike tvrde da promovišu prijateljski odnos s pripadnicima drugih etničkih grupa i da se trude da ne šire mržnju; ovo su učenici albanske nacionalnosti izjavili, kako za nastavnike kod kojih oni slušaju nastavu, tako i za nastavnike škole “Sveti Sava” za koje su čuli. Pono-vo izjavljuju da je učionica mesto gde oni stiču znanje i gde nema mesta za predrasude i govor mržnje. Učenice srpske nacionalnosti iz Preševa su davalе slične odgovore, evo jednog od njih:

Sa profesorima i nastavnicima nikad nije bilo problema, oni su nas učili to što je bilo po planu i programu... Nikad nije bilo nešto da oni kažu... da umanju vrednost Srbije i da uzdižu neki drugi narod, ili nas da uzdižu a da umanjuju neki drugi narod to je bilo nekako paralelno...

–Učenica srpske nacionalnosti iz Preševa

Učenice srpske nacionalnosti iz Preševa objašnjavaju da su učenici srpske nacionalnosti u školi koju one pohađaju manjina, i da ih nema više od 30 na sve četiri godine. One izjavljuju da, iako su pripadnici albanske nacionalnosti dominantna grupa u toj školi, one primećuju njihov trud da ne ispolje neku od predrasudu prema pripadnicima srpske nacionalnosti, ali da su se one u nekim situacijama osećale kao da ne postoje, odnosno kao da pripadnici srpske nacionalnosti ne postoje u toj školi. Kad su upitane za konkretan primer, devojke izjavljuju da su to situacije kad se donose odluke, poput odlazaka na ekskurziju, vannastavne aktivnosti i slično.

Na pitanje, da li jezik predstavlja prepreku u daljem školovanju i koliko su mladi u Bujanovcu i Preševu spremni da uče jezik svojih sunarodnika, mladi albanske nacionalnosti odgovaraju da su prinuđeni da više školovanje nastave na fakultetima na Kosovu ili u Albaniji, tvrdeći da više školovanje zahteva stručnije poznavanje srpskog jezika i da je fakultet dovoljno težak i kad je na maternjem jeziku; međutim, navode i da diplome koje steknu najčešće ne važe na teritoriji Srbije, ili moraju biti nostrifikovane, pa se zbog toga, nažalost, pre odlučuju za opciju da uopšte ne upisuju niti završavaju fakultet, već **ostaju na nivou srednjoškolskog obrazovanja**. Takođe, navode da u sklopu srednjoškolskog obrazovanja slušaju predmet srpski jezik i da u Bujanovcu postoje i besplatni časovi srpskog (i albanskog) jezika koje organizuje OEBS, a koji su dobro posećeni. Mladi albanske nacionalnosti izjavljuju da imaju želju da unaprede poznavanje srpskog jezika radi lakše komunikacije i ponavljaju ono što su napomenuli u ranijem delu razgovora, da bi voleli naučiti i romski jezik radi poboljšanja odnosa sa pripadnicima romske populacije.

Mladi srpske nacionalnosti su izjavili da poseduju neki osnovni nivo poznavanja albanskog i romskog jezika, ali da bi voleli naučiti još bolje. Isto tako izjavljuju da se retko odlučuju za dalje školovanje nakon srednje škole, ne zbog jezičkih barijera, već zbog pre svega, nepostojanja fakulteta na teritoriji

Bujanovca i Preševa (postoji samo istureno odeljenje Subotičkog ekonomskog fakulteta), ali i zbog verovanja da se više isplati otići za inostranstvo, zbog nemogućnosti zapošljavanja u lokalnoj zajednici. Mladi albanske nacionalnosti su saglasni sa ovim, te takođe često biraju opciju života u inostranstvu.

Mi ne bismo otišli odavde da su malo bolji uslovi za život... Deca već od 14 godina, kada završe osnovnu školu, idu dalje... idu za Vranje, Beograd, Novi Sad, zbog toga nas nema u Preševu u školama.

–Srednjoškolka srpske nacionalnosti iz Preševa

U domenu porodičnog konteksta, mladi albanske i srpske nacionalnosti su se složili da u većini slučajeva, **roditelji i stariji članovi porodice više komuniciraju i u boljim su odnosima sa pripadnicima drugih nacionalnosti**. Oni ovde ponovo sumiraju ono što je ranije spomenuto, da su porodični ručkovi i posete uobičajna stvar, posebno kad su u pitanju kolege s posla i da se njihovo druženje odvija i na javnim mestima. Ali, ponovo napominju da postoje i oni pojedinci, za koje smatraju da su u manjini, koji zbog političkih promena i situacije sa Kosovom, gaje predrasude i promovišu govor mržnje i separaciju u svojim domovima, a da mladi biraju hoće li će usvojiti takav obrazac, ili će ipak postupati u skladu sa svojim ličnim stavovima. Mladi objašnjavaju da otprilike do starijih razreda srednje škole porodice imaju uticaj na stavove dece prema drugim etničim grupama, ali da se dosta mladih u tom uzrastu otrgne od tih nasleđenih predrasuda.

Po pitanju **prijateljskih odnosa**, kao što je već i rečeno, mladi obe nacionalnosti izjavljuju da su ona učestala i uobičajna, najčešće se odvijaju u školskom kontekstu ili na projektima nevladinih organizacija. Ono što se može opservirati iz odgovora mladih jeste, da su to najčešće istopolna prijateljstva. A po pitanju partnerskih, odnosno ljubavnih odnosa, posebno mladi albanske nacionalnosti iz Bujanovca izjavljuju da tu postoje čvrsto ukorenjene predrasude. Oni izjavljuju da ljubavne veze ne postoje između mladih

različite nacionalnosti na teritoriji Bujanovca i da, kad bi do njih došlo, ne bi postojala podrška porodice za to. Navode slučaj jednog mešovitog braka između pripadnika albanske nacionalnosti i pripadnice srpske nacionalnosti i njihovo troje dece. Mladi izjavljuju da je taj par izgubio podršku porodica sa obe strane i da su u potpunosti izolovani i neprihvaćeni od pripadnika i albanske i srpske nacionalnosti. U Preševu je situacija nešto bolja, kao što smo ranije spomenuli, gde ljubavne veze postoje, samo u tajnosti i nikada ne prerastaju u brak.

Za konkretne primere diskriminacije, osim onih koji su već navedeni, srednjoškolke srpske nacionalnosti navode da se diskriminacija učestalo javlja kad su pitanju školske stipendije, i da postoje državne stipendije, kad mogu konkurisati samo pripadnici srpske nacionalnosti i da bi u suprotnom sve te stipendije pripale pripadnicima albanske nacionalnosti zbog njihove brojnosti. Takođe, izjavljuju da su se osetile diskriminisanim na Dan albanske zastave, kad su svi pripadnici albanske nacionalnosti u srednjoj tehničkoj školi u Preševu doneli albanske zastave, da bi proslavili taj dan. Mladi albanske nacionalnosti iz Bujanovca nisu imali da dodaju neki primer diskriminacije, osim onih koje su ranije spomenuli, a to je nemogućnost korišćenja sopstvenih nacionalnih simbola, kao i provokacije maturanata srednje škole “Sveti Sava” iz Bujanovca.

Kad su upitani kojim strategijama se koriste i kome se obraćaju da bi razrešili situacije kad se javlja diskriminacija, mlade učenice srpske nacionalnosti izjavljuju da je njihova strategija rad na tome da što pre odu iz Preševa, a mladi albanske nacionalnosti iz Bujanovca kao strategije navode projekte nevladinih organizacija i veću uključenost mladih u diplomatske i političke odnose.

III Preporuke za unapređenje prakse

U poslednjem segmentu razgovora, kao ključne institucije za poboljšavanje međuetničkih odnosa na teritoriji Bujanovca i Preševa, mladi obe nacionalnosti su se složili da je to **sama država i na drugom mestu, političari**. Srednjoškole srpske nacionalnosti naglašavaju da je iseljavanje veliki problem i da je glavni razlog tome to što država ne ulaže podjednako u Preševu i Bujanovac, kao što ulaže u druge gradove u Srbiji, i da u Preševu ne postoje pogodnosti niti donacije ili stipendije ni u jednoj od institucija; navode da se ne ulaže u bolnice, da u Preševu ne postoji porodilište, da nema radnih mesta, fakulteta i slično. Zato kao preporuku, navode da bi **država trebalo više da ulaže u Preševu, otvarajući fabrike i tako radna mesta, nudeći stipendije, otvarajući fakultete i sl.**

Kada su u pitanju političari, mladi albanske nacionalnosti navode da, da bi došlo do pozitivnih promena i poboljšanja u međuetničkim odnosima, mora se menjati politička ideologija, pri tom naglašavajući da bi prvi korak ka toj promeni trebalo da bude **izbacivanje promovisanja mržnje i govora mržnje u političkim govorima, insititucijama i delatnostima**. Ovde navode primer koji se dogodio u parlamentu, kada se ministar vlade Aleksandar Vulin pripadnicima albanske nacionalnosti obratio sa “Šiptari”, što se smatra uvredom, jer je ustanovljeno da je zvanični termin za pripadnike albanske nacionalnosti Albanac.

Još jedan oblik podrške mladi obe nacionalnosti vide u **radu nevladinih organizacija**, i ispoljavaju želju za više takvih organizacija na teritoriji Preševa i Bujanovca, i za veći angažman mladih u njima. Izjavljuju da su mnoga međuetnička prijateljstva upravo započela zajedničkim učestvovanjem na nekim takvim projektima, jer retko gde dolazi do susreta pripadnika različitih nacionalnosti u drugim prilikama.

Mladi albanske nacionalnosti na kraju navode da bi baš mladi trebalo da budu otvoreniji i da pokazuju više razumevanja prema drugim etničkim grupama. Izjavljuju da bi njihov glas trebalo više da se čuje, da treba da se zalažu za svoja prava i da će to dovesti do pozitivnih promena. Zato predlažu da bi bilo dobro da pripadnici različitih nacionalnosti budu angažovani u zajedničkim aktivnostima, da mladi albanske nacionalnosti treba da slušaju ideje mladih srpske i romske nacionalnosti, i obrnuto o tome, kako postići mir, i da to treba da im bude zajednički cilj koji će da ih ujedini i prema kome će svi da teže. Razgovor zaključuju izjavom da njihova generacija nije osetila mir, ali da mogu raditi na tome da buduće generacije žive u miru.

Sličan utisak za podršku NVO imali su i mladi, učesnici studijske posete gradovima Srbije u okviru projekta "Da različitost bude jednakost", gde je jedan od učesnika albanske nacionalnosti izjavio: "Tokom ovog putovanja mi smo imali priliku da upoznamo druge nacionalnosti, tačnije mlade srpske i bošnjačke nacionalnosti. Takođe smo puno toga naučili i o antifašizmu, naročito o austro-mađarskom ratu.... Najviše mi se svidelo i najdraže mi je to što smo tokom slobodnog vremena imali priliku da se međusobno bolje upoznamo i družimo. Prvobitno sam mislio da ćemo se samo družiti mi mladi iz Bujanovca i Preševa, međutim, u Vojvodini sam imao priliku da upoznam i mlade drugih nacionalnosti (Lazarevac, Beograd, Novi Pazar, Tutin, Vrbas, Novi Sad)..."

Slične izjave imali su i mladi albanske nacionalnosti koji nisu bili u studijskoj poseti, a koji su na pitanje, šta je to što nedostaje da bi se poboljšali međuetnički odnosi odgovorili: "Razbijanje predrasuda i stereotipa koji postoje... Više mogućnosti za druženje i van ovakvih programa i aktivnosti..."

IV Zaključak

- Značaj nacionalnog identiteta za celokupni identitet mladih iz Bujanovca i Preševa razlikovao se u zavisnosti od nacionalne pripadnosti, gde su mladi pripadnici albanske nacionalnosti pridavali veći značaj svom nacionalnom identitetu u odnosu na mlade pripadnike srpske nacionalnosti.
- Mladi obe nacionalnosti su se složili da je romska zajednica ta koja najviše trpi diskriminaciju i da se najučestalije predrasude prema Romima tiču njihovog stepena obrazovanosti.
- Postoji frustriranost mladih albanske nacionalnosti vezane za nemogućnost ispoljavanja nacionalnih i etničkih simbola na teritoriji Bujanovca.
- Starije generacije različite nacionalnosti su te koje više kontaktiraju međusobno i provode vreme zajedno dok je podeljenost prema etničkoj pripadnosti zastupljenija kod mladih.
- Mesta poput kafića i sportskih klubova su u većini slučajeva podeljena prema nacionalnoj pripadnosti, dok se sve tri nacionalnosti susreću jedino na pojedinim mestima za izlaženje i na projektima različitih NVO.
- Diskriminacija i sitne provokacije postoje kod pripadnika obe nacionalnosti, a mladi rešenje vide, ili u diplomatskim pregovorima ili u napuštanju sredine gde žive na neko bolje mesto.
- Jezik kod mladih albanske nacionalnosti predstavlja prepreku za školovanje nakon srednje škole, jer se oni retko odlučuju za fakultete koji se nalaze u Srbiji, ili za fakultetsko obrazovanje uopšte. Mladi srpske nacionalnosti se takođe, retko odlučuju za nastavak obrazovanja nakon srednje škole.

- Prijateljski odnosi između pripadnika različitih etničkih grupa nisu retkost, ali zato ljubavne veze jesu, kad se, ili odvijaju u tajnosti, ili su u potpunosti zabranjene.
- Mladi glavnu prepreku u poboljšanju situacije mladih u Bujanovcu i Preševu vide trenutnu političku ideologiju, i čestu pojavu govora mržnje u političkim govorima.
- Podršku traže u državnim institucijama i upravi, zahtevajući veća ulaganja u Preševu i Bujanovac, ali se uzdaju i sami u sebe, smatrajući su odgovornim da sopstvenim akcijama kreiraju bolju budućnost.

Izveštaj sa fokus grupne diskusije – Novi Sad

Dan i mesto:	30. septembar 2022. Novi Sad, Škola “Bogdan Šuput”
Učesnici debate/ panel diskusije:	Mladići: 3, Devojke: 16 (od toga 3 gošće, učenice iz Novog Pazara) Etnička pripadnost: srpska Uzrast: 17–18 godina
Učesnici fokus grupe:	Mladići: 2 Devojke: 5 Etnička pripadnost: srpska Uzrast: 17–18 godina Škole: Škola za dizajn “Bogdan Šuput” (6) i Gimnazija (1)
Napomena:	Na fokus grupnoj diskusiji nije bilo učenika mađarske nacionalnosti. Stoga se sve navedeno u izveštaju odnosi na perspektivu mladih srpske nacionalnosti. U plavim tekst boksovima istaknuti su utisci i zaključci na osnovu debate na temu studijske posete u okviru projekta “Mladi zagovaraju građanski identitet” koja se održala neposredno pre realizacije fokus grupne diskusije.

I Identitet i simbolički interakcionizam

Pri inicijalnom predstavljanju, osim osnovnih informacija (ime, prezime, mesto rođenja, škola i razred) mladi iz Novog Sada kao najvažniju stvar o sebi ističu svoja interesovanja, stavove i vrednosti. Sebe primarno iskazuju svojim interesovanjima, na primer, za muziku, učenje i istraživanje, istoriju, film i putovanja, kao i otvorenosću za upoznavanje drugih ljudi i kultura. **Nijedan od učesnika grupne diskusije nije u prvi plan istakao, niti spomenuo svoju nacionalnu pripadnost.** Čak i kad su eksplicitno pitani o značaju etničkog/ nacionalnog identiteta, složili su se da im je individualnost važnija (kako je rekla jedna učenica: “*Više gledamo da formiramo svoj stil nego da se vezujemo za nacionalnost*”) i na skali 1–10 značaj etničkog identiteta ocenili sa 5. Generalno, socijalne kategorije su im u drugom planu, iako se kasnije kroz razgovor mogao steći utisak da su im i rod i seksualna orijentacija, a posebno veroispovest važni.

Ovde, kao i u većem delu Srbije, važnije je da si pravoslavac, nego da si Srbin. Ali i pored toga, mi se malo više odvajamo od religije i kulture i gledamo da formiramo neki svoj stil

–Srednjoškolac srpske nacionalnosti iz Novog Sada

Svi učesnici su se složili s tim da vole svoju zemlju i mesto iz koga su, da poštuju svoju kulturu, da bi je branili kad bi je neko “napao”, ali da “*ne žele da je nameću*”, niti ističu kao bolju u odnosu na neku drugu. U skladu s tim, oni u svakodnevnom životu ne koriste neke posebne simbole, niti praktikuju aktivnosti koje se vezuju za etnički/nacionalni identitet. Jedino su istakli da idu u crkvu i da **praktikuju verske običaje**. Kada su podstaknuti da razmišljaju o drugim mladima, istakli su da oni mladi kojima je nacionalni identitet važniji, umeju da za nacionalne praznike izlaze na ulice s nacionalnim simbolima, poput zastave ili da podižu tri prsta i pevaju pesme posvećene

Draži Mihailoviću. Osim toga, smatraju da mladi danas ističu svoj etnički/nacionalni identitet koristeći ćirilično pismo u komunikaciji putem telefona ili računara.

Učesnici diskusije smatraju da su mladi, iako otvoreniji nego pre, i dalje konzervativni. Iako je etnički/nacionalni identitet bio u fokusu diskusije, učesnici su imali potrebu da dosta vremena posvete priči o tome koliko drugi imaju predrasuda prema njihovoj srednjoj školi. Budući da je reč o umetničkoj školi često se suočavaju sa komentarim poput: “Šta ćeš sa tim posle u životu?”, “Tamo idu samo čudaci!” i slično. A učenici te škole raznovrsnost opažaju kao prednost i visoko vrednuju otvorenost nastavnika i učenika za različite “stilove oblačenja, nacionalnosti i seksualne orijentacije”, kako su kazali učesnici diskusije.

Tokom panel diskusije pre fokus grupne diskusije, učenici su isticali kako su oni otvoreniji prema ljudima iz drugih kultura nego njihovi roditelji, a posebno bake i deke. Dve devojke su istakle kako im roditelji nisu dozvolili da putuju na Kosovo kada su imale priliku (jedna u okviru ovog projekta, a druga, sa folklornom grupom), kako zbog bezbednosnih razloga, tako i zbog straha od uspostavljanja dubljih kontakata sa Albancima.

“Među mladim generacijama nema toliko predrasuda prema drugim nacionalnostima kao kod starijih ljudi. U ovoj školi ima ljudi iz različitih gradova. To su sve sitne razlike. I uopšte, u Novom Sadu ima dosta različitih ljudi i to je postalo normalno. Meni je mama pričala da je bilo osuđivanja po nacionalnoj osnovi, ali sad je prihvatljivije. Polako napredujemo...” (srednjoškolac srpske nacionalnosti iz Novog Sada)

II Interetnički odnosi i prakse

(izazovi i strategije u različitim kontekstima)

Na pitanje o interetničkim odnosima, učesnici saopštavaju kako **nema tenzija i sukoba** u njihovoj zajednici. Veruju da bi i mladi mađarske nacionalnosti imali sličan utisak – kako jedna devojka sažima priču o ovoj temi: “*Nije bitno da li si Srbin ili Mađar*”. Ipak, smatraju da su mladi iz njihove okoline skloni stereotipima (po bilo kom osnovu), ali da se načini prikazivanja tih stereotipa razlikuju u odnosu na ranija vremena. Imaju utisak da manje ima direktnog verbalnog ili fizičkog sukobljavanja, ali da ima znatno više **digitalnog nasilja i ismejavanja**. Navode primere jednog momka iz njihovog odeljenja koji je polu-Mađar, koji je imao loše iskustvo sa diskriminacijom u osnovnoj školi i stoga burno reaguje na sitne naznake zadirkivanja drugova iz srednje škole na društvenim mrežama i grupama. Takođe, objašnjavaju kako su mladi skloni tome da nekoga ismejavaju samo zbog drugačijeg imena ili naglaska (na primer, ako je Mađar ili Rus koji priča srpski).

Sa druge strane, kada su upitani za **Rome**, učesnici fokus grupne diskusije izneli su znatno **negativnije stavove i iskustva**. To nisu bili primeri otvorenih sukoba, ali su se odnosili na situacije u kojima su se oni osećali neprijatno zbog određenih postupaka mladih romske nacionalnosti – na primer, zbog nepristojnih pogleda, dobacivanja ili napadanja. Jedna devojka je opisala kako se ona družila i “*super slagala*” sa komšijama Romima, ali da njeni roditelji nikad nisu gledali blagonaklono na to. Bez obzira na izražen negativan stav, učesnici su izrazili razumevanje za njihov položaj uslovljen siromaštvom i socijalnim isključivanjem. Jedna devojka je istakla da i Srbi umeju da dobacuju Romima i da ih vređaju, tako da neadekvatno ponašanje nije svojstveno samo Romima

---

Romi baš drže do svoje vere. Imaju i neke običaje koje ne mogu da razumem. Udati devojčicu sa 12 godine je nepavedno. Ne želim da se mešam u njihovu kulturnu zajednicu jer se ja ne slažem sa tim

–Srednjoškolka srpske nacionalnosti iz Novog Sada

Siromašni su, žive u lošim uslovima, navikli su da žive sa manje prava, sa manje prilika da uče

–Srednjoškolac srpske nacionalnosti iz Novog Sada

Sagovornici su primetili da je ta mnoge pitanje Kosova osetljiva tema, kao i da zastupaju stav “Kosovo je Srbija” i sve propratne sentimente, uključujući i **negativan odnos prema Albancima**. Sagovornici ističu da taj negativni odnos ne ide u pravcu mržnje, već omalovažavanja – posmatraju ih kao neobrazovane, primitivne, kao da “*nemaju struju i internet, da su izopšteni iz sveta*”. Smatraju da su za takav stav najzaslužniji mediji, kao i inat (u ovom slučaju, prema Albancima) kome su, kako su rekli, Srbi skloni. Veruju da većina mladih koji govore negativno o Albancima i ne znaju zašto to govore, niti poznaju dobro istoriju Kosova, već samo ponavljaju ono što su čuli kod kuće ili saznali iz medija. Mlade dakle, opažaju kao neupućene koji ponavljaju ono što čuju u medijima, dok sebe opažaju kao patriote koji dosta znaju o istoriji Kosova i ne mrze Albance.

Na pitanje o tome, da li u Novom Sadu postoje mesta ili događaji koji dominantno okupljaju mlade iz samo jedne etničke/nacionalne grupe, svi sagovornici su potvrdili da ih nema, da “*se svi mešaju*”. I Srbi i Mađari izlaze na razna mesta u gradu i ne postoji neko mesto koje ih posebno spaja ili razdvaja. Dali su primer kulturnih ustanova, na primer, mađarskog pozorišta, gde nastupaju mađarski glumci, ali koje posećuju i ljudi drugih nacionalnosti. Srbi i Mađari se druže, posećuju i neguju prijateljske odnose, ali mešoviti brakovi su ipak retkost. No, zanimljivo je istaći da, iako u školi postoji

mađarsko odeljenje, učesnici fokus grupne diskusije ne poznaju te vršnjake, niti se sa njima druže – to objašnjavaju time da, zbog manjeg broja učenika, oni imaju drugačiji raspored časova, pa se često mimoilaze. Sagovornici su istakli da mladi nisu skloni tome da iz predubedenja ne posećuju neke delove Srbije, ili neke druge države.

Sagovornici su saopštili da izuzetno retko čuju loše komentare o drugima, vezano za njihovu etničku/nacionalnu pripadnost, ali da su **starije generacije sklone negativnim stavovima**. Tako se dve devojke prisećaju kako su im bake, deke i roditelji govorili da ne treba da se “*udaju za muškarce druge vere*”, a posebno ne za Muslimane. Njih dve, ali i još jedna devojka, osvrnule su se na to kako bi im bilo teško da stupe u brak s nekim ko je druge veroispovesti, kako zbog porodičnog porekla, tako i zbog izazova pri zasnivanju sopstvene porodice (kako bi krstili decu, kako bi slavili slavu i sl.).

Moj deda je iz mešovitog braka: njegova majka je bila Mađarica, a otac Crnogorac i on mi je govorio da ne nađem muža Mađara, odnosno muža druge vere. Možda su njegovi roditelji imali loše odnose, a on je to povezoao s verom. Pričala je ona srpski, ali kao da nisu mogli da se razumeju...

–Srednjoškolka srpske nacionalnosti iz Novog Sada

Vera je važnija od nacionalne pripadnosti. Sa nekim druge veroispovesti ne bih želela ništa više od prijateljstva. Preći u drugu veru za mene bi bilo kao odreći se boga

–Srednjoškolka srpske nacionalnosti iz Novog Sada

Kada je reč o **školskom kontekstu**, mladi iz Novog Sada su istakli da su nastavnici u srednjim školama (a posebno u njihovoj) tolerantniji i otvoreniji nego nastavnici u osnovnim školama, kao i da su bliskiji sa učenicima, što dovodi do toga da mogu više da utiču na učenike, na njihove vrednosti i ponašanje. U osnovnim školama češće se mogu videti primeri diskriminacije, i

od nastavnika i od dece, pri čemu deca, kako kažu sagovornici, nisu ni svesna šta govore i koliko mogu povrediti druge. Sagovornici smatraju da se nastavnici u osnovnim školama ponašaju kao da su “iznad” učenika i da prebacuju svu odgovornost na roditelje. A roditelji ne znaju šta im dete priča i radi u školi, pa ne mogu dovoljno da se bave ovom temom.

No, bez obzira na tip škole, smatraju da se **ne govori dovoljno o nasilju među mladima i da se nedovoljno dopušta mladima da iznose svoje mišljenje**. Učesnici nisu mogli da se sete primera neadekvatne prakse, ali su naglasili da se potencijali Građanskog vaspitanja i Veronauke ne koriste dovoljno, te da se često gube časovi, ili se jednostavno na njima bave nekim potpuno drugim stvarima – kako je jedna učesnica rekla: *“Ovi predmeti ne postoje, nisu ozbiljno shvaćeni”*.

Nema empatije; ako mladi ne oseće da se diskriminacija dešava njima, onda ih to ni ne interesuje, Trebalo bio da se u školama više priča o nasilju, da se razredne starešine više angažuju, da motivišu učenike za vannastavne aktivnosti –Srednjoškolka srpske nacionalnosti iz Novog Sada

---

Budući da su se u fokus grupnoj diskusiji našli samo predstavnici većinske populacije, oni nisu imali primere sopstvene diskriminacije na nacionalnoj osnovi. Sem zadirivanja i drugih oblika verbalnog nasilja, nisu im bili poznati ni primeri diskriminacije Mađara od nastavnika, vršnjaka ili nekoga iz lokalne zajednice.

III Preporuke za unapređenje prakse

U poslednjem segmentu razgovora, kao ključne institucije za poboljšavanje međuetničkih odnosa, mladi iz Novog Sada smatraju **medije i društvene mreže**, koje, kako su rekli: “*senzacionalističkim naslovima i šokantnim prilozi- ma šire govor mržnje*”, umesto da promovišu pozitivne odnose. U kontekstu škole, osim pomenute adekvatnije realizacije nastave Građanskog vaspitanja i Veronauke, učesnici predlažu da se organizuju izleti i rekreativne nastave, tako da učenici ne obilaze samo kulturno nasleđe Srba, već i tekovine drugih naroda. Iako smatraju da bi nastavnici, a posebno razredne starešine, trebalo više da slušaju mlade (uključujući i mlađu decu), te da podstiču učešće u vannastavnim aktivnostima (radionicama, izletima, posetama), sagovornici ipak ne opažaju školu kao glavno mesto iniciranja promena. **Potencijal vide u nevladinom sektoru** koji bi podržavao razmene, umrežavanja mladih, besplatne radionice i edukacije. Smatraju da manje treba da im se govori, a više da im se obezbede prilike da sami učestvuju u nekoj akciji ili poseti, da osete i vide kako je u drugim kulturama i da se druže. Takođe, potrebno im je osnaživanje za prepoznavanje svih mogućih pravaca delanja u društvu zarad boljih odnosa..

Važnost podrške NVO istakli su i mladi koji su bili u studijskoj poseti gradovima Srbije u okviru projekta “Da različitost bude jednakost”, gde je jedna od učesnica iz Novog Pazara izjavila: “Ovim posetama razbijamo mnoge predrasude”, dok je učesnica iz Novog Sada rekla: “Imala sam priliku da odem u Novi Pazar, gde su nas dočekali toplog srca, što nisam očekivala, jer smo se poznavali samo tri dana. Mnogo toga smo naučili jedni od drugih i jedni o drugima.”

Da nas ne vode samo na mesta od značaja za našu kulturu, već da upoznajemo i druge. Važno je da osetimo, da vidimo. Ne samo da učimo o drugima, već da se sa njima i družimo

–Srednjoškolka srpske nacionalnosti iz Novog Sada

IV Zaključak

Uprkos ograničenjima koji proističu iz sastava grupe, odnosno činjenice da u fokus grupnom razgovoru nije bilo učenika mađarske nacionalnosti, mogu se izvući sledeći zaključci o etničkom identitetu i interetničkim odnosima u Novom Sadu:

- Nacionalni identitet mladih srpske nacionalnosti ne zauzima značajno mesto u njihovom celokupnom identitetu; religijski identitet ima veću ulogu i implikacije po pravljenje izbora koji se tiču partnerskih odnosa i eventualnog zasnivanja porodice.
- Među mladima različite nacionalnosti ne postoje otvoreni sukobi, ali je prisutno vređanje, “prozivanje” i ismejavanje, kako u digitalnom prostoru, tako i uživo; bez obzira na to, mladi se opažaju kao otvoreniji prema različitim kulturama od starijih generacija.
- Prema Romima postoji izražen negativan stav i oni su, za razliku od Mađara, segregisani i slabije prihvaćeni u zajednici; uz to, izražen je i negativan odnos prema Albancima.
- Ne postoje mesta poput kafića i sportskih klubova, niti događaja u gradu koji “odvajaju” ili isključuju mlade različitih nacionalnosti.
- Mladi glavnu prepreku u poboljšanju situacije mladih vide u medijima koji šire predrasude.
- Mladi najveći potencijal za unapređivanje međuetničkih odnosa vide u nevladinom sektoru, a zalažu se i za aktivniju ulogu škole i nastavnika u podizanju svesti o nasilju, diskriminaciji i ravnopravnosti.

ZAKLJUČAK

Navodimo zbirno zaključke,* po dimenzijama istraživanja, ističući zajedničke karakteristike i razlike mladih u istraživanim mestima.

Identitet

Prilikom predstavljanja, mladi ni u jednoj fokus grupi nisu stavili naglasak na nacionalni/verski identitet. Osim osnovnih podataka o sebi oni ističu hobije i interesovanja, vrednosti, kao važan segment ličnog identiteta. Mladi albanske nacionalnosti su dodatno kao važan segment ličnog identiteta naveli i angažman u organizacijama civilnog društva. Iako ne izdvajaju nacionalni/verski identitet prilikom predstavljanja, ne znači da im taj segment identiteta nije važan. Mladi iz Novog Pazara obe nacionalnosti, saglasni su da je taj segment njima lično veoma važan, ali smatraju da nije prikladno da se ističe prilikom predstavljanja drugima. Mladi u Bujanovcu, posebno albanske nacionalnosti ističu i nacionalni i verski identitet kao najvažniji segment identiteta, kako za njih lično, tako posebno i u predstavljanju drugima, dok je za mlade srpske nacionalnosti iz Bujanovca i Preševa jezik ono što smatraju najvažnijim. Mladi iz Novog Sada najmanje ističu važnost nacionalnog i verskog identiteta, naglašavaju individualnost, međutim implicitno, akcentiraju stavljaju na verski identitet, ali i rodni, kao i na seksualnu orijentaciju.

---

* Prilikom isčitavanja i tumačenja rezultata treba biti oprezan i imati u vidu nekoliko metodoloških ograničenja. U Novom Sadu fokus grupi nisu prisustvovali učenici mađarske nacionalnosti, te je njihova perspektiva u izveštaju ostala nevidljiva. U fokus grupama u Novom Pazaru i Bujanovcu, neravnomeran je bio broj pripadnika srpske i bošnjačke, odnosno srpske i albanske nacionalnosti. Dalje, pretpostavka je da su učenice i učenici koji pohađaju radionice posvećenih temi međuetničkih odnosa tolerantnijih stavova i senzitivniji u pogledu ove teme.

Na pitanje šta su zajednička obeležja mladih, šta je ono što ih spaja, a šta je ono što ih razlikuje, mladi u Novom Pazaru, Bujanovcu i Preševu obe nacionalnosti su kao zajednička obeležja navodili **važnost koji mladi pridaju virtuelnom identitetu**. Mladi iz Bujanovca i Preševa obe nacionalnosti dodatno naglašavaju **visoko vrednovanje jednakosti i "otvoreni mentalitet"**. Mladi iz svih navedenih gradova navode da **ima više stvari koje ih spajaju**.

Prakse i simboli etničkog identiteta

Mladi iz Novog Pazara ističu da, iako **način odevanja** nije u toj meri prisutan kao obeležje identiteta, i dalje su primetne razlike u odevanju devojaka bošnjačke i srpske nacionalnosti. Mladi iz Novog Pazara bošnjačke nacionalnosti percipiraju **tri prsta mladih srpske nacionalnosti** kao jedan od simbola prikazivanja etničkog identiteta, baš kao što mladi iz Bujanovca i Preševa obe nacionalnosti, ističu **znak orla šakom** kao simbol albanskog identiteta. Mladi iz Novog Sada srpske nacionalnosti su kao sopstvene simbole istakli **praktikovanje verskih običaja**. Mladi srpske nacionalnosti u komunikaciji ističu **zastavu Srbije, tri prsta, pesme posvećene Draži Mihailoviću, ćirilično pismo** u komunikaciji putem telefona ili računara.

Nacionalni simboli su predmet konflikta kod mladih svih nacionalnosti u svim gradovima, izuzev u Novom Sadu. Prema sopstvenoj himni i zastavi, mladi srpske, bošnjačke i albanske nacionalnosti imaju pozitivna osećanja i emocije. Mladi bošnjačke i albanske nacionalnosti himnu Srbije doživljavaju kao diskriminatornu u odnosu na druge nacionalnosti koje žive u Srbiji, ističući da bošnjačka i albanska himna ne sadrže u sebi uvredljiv tekst i diskriminaciju drugih etničkih grupa. Mladi iz Bujanovca i Preševa imaju negativne emocije: Srbi prema albanskoj, odnosno Albanci prema srpskoj zastavi, i jedni i drugi je doživljavaju kao pretnju.

Mesta poseta

Učenici različite etničke pripadnosti i verskog opredeljenja davali su homogene odgovore, navodeći najistaknutije kulturne spomenike u Novom Pazaru, uključujući crkve i džamije za razliku od učenika obe nacionalnosti iz Preševa koji su odgovore ograničili na spomenike koji se tiču sopstvene nacionalne i religiozne pripadnosti. Izuzetak su učenici albanske nacionalnosti iz Bujanovca koji su navodili i verske objekte kao poželjna mesta za posete.

Interetnički odnosi i prakse

Starije generacije na mlade prenose negativne predrasude o pripadnicima druge nacionalne/verske/etničke pripadnosti, što mladi vide kao glavnu prepreku za bolje interetničke odnose i prakse. Mladi vide osnovnu školu (ne i srednju) kao prepreku razvoju boljih interetničkih odnosa. Bošnjaci navode osećaj isključenosti kada je reč o pojedinim sadržajima školskog programa (udžbenik srpskog jezika, "Gorski vijenac"), a učenice iz Preševa srpske nacionalnosti osetile su se isključene u procesu donošenja odluka o vannastavnim aktinostima u školi.

Mesta koja spajaju i mesta koja razdvajaju

Na pitanje o tome da li u gradu postoje mesta ili događaji koja dominantno okupljaju mlade iz samo jedne etničke/nacionalne grupe u Novom Sadu nema stroge podele, pripadnici srpske i mađarske nacionalnosti dele iste prostore. U Novom Pazaru, Bujanovcu i Preševu postoji visok nivo segregacije prostora (kafići, sportski klubovi) po etničkoj osnovi, ali postoje i neutralna mesta gde se mogu naći pripadnici obe etničke grupe, ali i u tim mestima postoji osećaj isključenosti. Najviši nivo segregacije prostora prisutan je u Bujanovcu i Preševu, gde mladi kao mesta susreta različitih etničkih grupa navode organizacije civilnog društva i njihove projekte.

Interetnička prijateljstva i veze

Prijateljstva sa pripadnicim drugih etničkih grupa (interetnička), su uobičajna i česta, ali se interetničke ljubavne veze drže u strogoj tajnosti i nailaze na snažnu osudu iz nacionalnih i religijskih razloga. Stav o zabrani interetničkih veza posebno je izražen među mladima albanske nacionalnosti u Bujanovcu.

Preporuke za unapređenje prakse

Kao ključne institucije za poboljšavanje međuetničkih odnosa, mladi vide nevladin sektor (umrežavanje mladih, radionice). Mladima iz Novog Pazara i Novog Sada zajedničko je isticanje značaja **medija, društvenih mreža i obrazovnog sistem** (organizovanje vannastavnih aktivnosti, putovanja u druge gradova, uvođenje predmeta, poput religija sveta i etike u obrazovni sistem, adekvatnija realizacija predmeta Građansko vaspitanje i Veronauka). Mladi iz Bujanovca i Preševa podršku traže i u **državnim institucijama, promeni političke ideologije**, a ističu i **vlastitu odgovornost** za bolju budućnost.

Može se zaključiti da odgovori učenika uglavnom teže kulturnom relativizmu, deklarativno, naročito učenika iz Novog Sada, ali prakse etnocentrizma su i dalje u velikoj meri prisutne u sva četiri mesta. To je posebno izraženo u pogledu praksi i simbola identiteta, odnosu prema nacionalnim simbolima, interetničkim vezama u partnerskim odnosima, segregaciji prostora (izuzetak Novi Sad). Podaci koji ohrabruju kad je reč o unapređenju interetničkih odnosa jesu stavovi o prijateljstvu, ali i predlozi za unapređenje praksi koje učenici vide u aktivnostima nevladinog sektora, medija (i društvenim mrežama), obrazovnom sistemu, ali i društvenim institucijama i, što je najvažnije, u ličnoj odgovornosti.

Zaključak

Tabela: Sumirane sličnosti i razlike među mestima

	NOVI PAZAR		PREŠEVO I BUJANOVAC		NOVI SAD
	mladi srpske nacionalnosti	Bošnjaci	mladi srpske nacionalnosti	mladi albanske nacionalnosti	mladi srpske nacionalnosti
Identitet	hobiji, interesovanja, vrednosti				
Identitet	<ul style="list-style-type: none"> • Virtuelni identitet i društvene mreže 		<ul style="list-style-type: none"> • Jezik 	<ul style="list-style-type: none"> • Nacionalni identitet • Verski identitet • Jezik • NVO aktivizam 	<ul style="list-style-type: none"> • Verski identitet • Rodni identet • Seksualna orjentacija
Prakse i simboli etničkog identiteta	<ul style="list-style-type: none"> • Stil odevanja 	<ul style="list-style-type: none"> • Tri prsta 	<ul style="list-style-type: none"> • Pokret rukom: Dvoglavi orao 		<ul style="list-style-type: none"> • Sopstveni: verski običaji • Ostali mladi: zastava, tri prsta, pesme posvećene Draži Mihailoviću, ćirilčno pismo
Osećanja koja bude nacionalni simboli	<ul style="list-style-type: none"> • Sopstveni nacionalni simboli: pozitivna osećanja • Nacionalni simboli druge etničke grupe: pretnja, stah, diskriminatorna osećanja 				/
Mesta posete	<ul style="list-style-type: none"> • Spomenici obe etničke grupe 		<ul style="list-style-type: none"> • Spomenici sopstvene etničke/ religiozne pripadnosti* 		/
Segragacija prostora (kafići, događaji, sportski klubovi)	Visok nivo		Veoma visok nivo		Ne postoji
Interetnički odnosi	Prijateljstva DA, veze i brakovi NE				
Prepreka razvoju interetničkih odnosa	Starije generacije				
	Školski program		Školska sredina		Školski program
Ključne institucije za poboljšavanje međuetničkih odnosa	Društvene mreže Mediji Obrazovni sistem		državne institucije, promena političke ideologije, vlastita odgovornost		Društvene mreže Mediji Obrazovni sistem
	nevladin sektor				

* Izuzetak Albanci iz Bujanovca koji navode spomenike obe etničke grupe, za razliku od Albanaca iz Preševa